न: ३८

महाभाष्यविवरणं

सूक्तिरत्नाकर:

पत्र-६६-

कयावरणी सूक्तिरत्नाकराभिधेभाष्य

विवरणे प्रथमाध्याय प्रथमपाद द्वितीयाह्निकम्

महाभाष्यविवरणो सूक्तिरत्नाकरः

३२

द्वि [illegible]

१३६

श्लोक १६२५

॥नारायणीटीकायांप्रत्याहारादिकप्रारंभः॥ २

पत्रं ६६

श्री १

श्रीगणेशाय नमः ॥ अइउण् ॥ अत्राकारादीनां स्वरूपेणानुकार्याणामाजातार्थं वत्वात्प्राति
पदिकत्वात्स्वाप्राप्तिं मन्वानः स्वरुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया नाकाराद्यनुकार्यं प्रतीतिस्तस्माद्रूपेणानु
संबंधे ननत्वाभिधानप्रकारेण । नयेव मर्यादव्यवच्छेदः वा न प्रातिपदिकसंज्ञा प्रसंग इत्येवाच्यं ह सार्थ
वत्वमत्र विवक्षितं न तथा च गौर्विविचित्ति तत्रैव स्वत्ते । न चासदेव प्रयुञ्जीतेति निषेधापत्तिः तस्मानु
करणमिति त्रिविधयत्वादन्यथा गौरित्यादेरपि साधुत्वापत्तेर्गवित्ययमाहेति । यत्तु केचिदेव वत्स्त्रा
णीति सत्रैव पितृदसत्वादिति देशात्स्मृत्या हलिगिति लुगाकारप्रश्लेषोपि वकुलत्वरहणात्र
भवति । सन्देहोगाख्यायामुल्लवदुल्लसितमौपसंख्यानत्वादिति तदेतद्गतिकाभिधानेसतिग
त्यंतरेण न्यायो वोपयुज्यते । वादिषु यावन्त्रिपातेत्वाद्व्यपत्वा द्विनकेलुगिति तिद नवरिहारः
हकारादिषु व्यापनीत । स्वरसंधिस्तकसोत्रेत्वान्त्रनिर्देशस्यनभवति । नपुनः संहितायामत्र
विवक्षणादिति विवरणाभिधानात् । तस्माद्वृत्ता संगत यत्तोप्यवत्वस्याविवक्षयाविभक्त्यभा
वात्पदत्वाभावात्तेषु इति स्ववाक्यत्वाद्वाकोल सा विवक्षामये हृतत इति प्रयत्ना ताप्रसंगा
त् ॥ विभक्तेनयदसजातीयत्वे न पदत्वाद्बुद्धिन वाक्यत्वस्याकारेणवासंहितायामत्र विवक्षेति

द

भावी

एम० १

यथा कथंचिद्व्यागमनीयोऽत्र लोऽस्तु वादिनस्तत्वं संस्कारस्य न परिहारः। अथ वा वादिभुपाण
न्निपातत्वे निपातत्वात्प्रत्ययत्वेप्यागस्य प्रत्ययत्वात्प्रतिभावः। न चाकारादीनां स्वरूपप्रधानत्वात्स्वरूप
स्य च शब्दत्वात्तस्य च द्रव्यत्वात्सत्वमिति प्रतिषेधः स्यादिति वाच्यं। स्वरूपपरिग्रहे रमेदाविव द्रव्य
त्वद्योतित्वाभावात्। वर्णानां तत्र संहितया निर्देशोऽसंदेहार्थोऽन्यथा संस्पष्टानां प्रत्याहारकार्यमि
मित्वं संदेहार्थं। अन्यथा जादिसंज्ञानां वर्णोच्चारणवेलायामनिर्दिष्टे इह संहितायाऽकरणामि
ति वाच्यं। तथा हि निर्दिष्टे नादेर्जित्वं असम्भवानुषो रिमः स्यान्निर्दिष्टस्यात्तत्कारणं योगान्तरे जिदि
त्यत्र जस्ता योगात्। कुत्वेकस्यात्र भवतीति भाष्यासंगतिश्चान्नाद्यल्लोऽकल्पस्यामित्वादेस
त्वं ... योगार्थ। ...
वर्णादीर्घादिभिन्नस्यात्। तस्यात्। येषां तत्सम्बन्धकार्यं तत्वे तेषां मतेकारप्रत्ययविधाने किं यो
धान्तनिर्देशाद्रस्यतो [illegible] निर्देशादनुवर्तते निर्देशः। प्रतिपादने तेनान्यस्यो चार्यमा
णस्य प्रयोगस्योच्चवर्णानिर्देश एतस्माद्वर्णान्तरस्य प्रतिपादकात्कारप्रत्ययः। इह तस्मान्न
पूर्वासवादनमात्रे तात्पर्यं न तु विधेरस्माहेरिदं छन्दाः मकारादीनां प्रतिपादनेरकारप्रत्य
यामावरति परिहारः। पूर्वस्मिन्पदे दृष्टानां वर्णानां सामान्यतः प्रयोजनवत्त्वाममिधायविशे

यतस्मामभिधीत्समुपक्रमते। अकारस्येति विवृतोपदेश इत्यत्र विवृतत्वपरगुणापरांगु
णापरत्वेऽपि तस्योपदिष्टत्वात्तद्गुणदेशाय योजनस्य चोक्तत्वादिदं वार्तिकमनारभ्यमि
यं स्यात्तत्र गुणस्य गुणप्रकारा येति त्वेविनिसमापेदत्वात्समासः देवदत्तस्य गुणकुलमिति वत्
तन्नेदं ग्राह्यं हेतोरिति विशिष्टविधाने पिग्रामप्राप्राप्तविवेके नगुणमात्रे विधेः पर्यवसानात्तद्
दिहापि गुणस्यैव विधिर्भविष्यतीति किमर्थमुपक्रोश इति चेत्तन्नाप्रमाणत्वात्। आ सहे मानु
वादेन तत्रापि केवलो विधीयते न विशिष्टं गौरवात्। अगत्या वा यदि प्राप्तत्वाद्यो मस्यानेव न्याये
न प्रकृते तत्र न गुणस्य विधानेनाकारस्योपदिष्टत्वादिति। वार्तिकस्यानुवादत्वेनेष्टत्वयोग्य
क्रियापदस्याध्याहरन्ति प्रकृतं न्यायेति चोक्तेः भाष्ये संदेहानुपपत्तेः शास्त्रोक्ते प्रमाणमिति सिद्ध
स्य विवृतत्वस्यानुवादादिति वाच्यं तत्र्यस्मात् हिर्न्यविविधानात् न चानुवादत्वे दोषाप
त्तिः॥ सिद्धं वा वक्ष्यं निरर्थकं वाक्यस्यानुवादः। न चार्थान्तरतिरर्थकत्वेऽप्याकारग्रहणप्रयोज
नव्याख्यानेनार्थवत्तात। अध्ययनविध्यादिप्राप्तस्य वर्णादिविध्यनुवादत्वात्। यद्यप्य
क्तवार्तिकाभिप्रायेण भाष्ये संदेहो योज्यः। न चात्र प्रत्येकाकारस्य विवृतोपदेशोऽत्र ये

राम
१

कस्त्वादनन्तरोपयत्नाविधेर्वैयर्थ्यमिति वाच्यं क्रियासामान्यवाचिना करोतिना
ताद्दृशेषस्य प्रतिज्ञानस्य तत्करणकर्तव्यप्रतिज्ञेपद्दस्यार्थः किं प्रयोजनमिति चेत् किं
मर्थमिति वक्तव्ये वा किंस्वरूपमर्थशब्दः प्रश्नवेलायामेव विवरीतः किं प्रयोजनमित्यस्य
र्थं मन्त्रचोद्दिश्यते पूरणीयमेवं च कर्तव्यपदानुषङ्गे सति । किं प्रयोजनकं दृश्यपकर्तव्य
द्दस्यार्थः । एवं च प्रश्नानुगुणमाकारस्य ग्रहणमर्थः कर्तव्यद्दस्याकारमविधाय नाकारन्यथा म
त्ति अर्थमाकारग्रहणमिति वाच्यं स्यात् तदपह्नोत्यते वा किं केसामानाधिकरण्यपनि
द्दिशेनेह प्रश्नोत्तरयोरानुगुण्यमिति । तन्न । अन्यपरस्यैवात्रगतीतेः । तथा च दृष्टे । अत्र का
रद्दत्ति । सवर्णाग्रहणेनेति । सवर्णग्रहणे तेनेन नासवर्णग्रहणमनुदित्सवर्णस्य शा
स्त्रेतेन कारणेन स्यार्थः । आह्नजितपद्धपेण ग्रहणकशास्त्रस्य प्रसाख्यानादहका
रस्थाप्यत्वं ज्ञातिसम्भावास्सिद्धमित्याशयेन पृच्छति । किं वकारणमिति । अव्यक्ति
पद्धे ग्रहणकशास्त्रारम्भान्नेष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह । विचारेति । विचारायैव विकासस्या

३

3

स्यामिति विचारः। प्रयत्नस्तु भेदहेतुः। अयमर्थः। इहाकारस्य संवृतत्वात् दीर्घयोर्विवृतत्वात् प्रयत्न
भेदात् सवर्णसंज्ञाया अप्रसङ्गात् दण्डाग्रं इत्यादौ अकारे परे दीर्घः अनयोः इह तु न प्राप्नोतीत्यर्थः। ननु प्र
यत्नवाक्यवदुत्तरवाक्यमपि प्रथमान्तेन वक्तुमुचितमिति चेत् नैतत्। अपि प्रथमपाठे भिन्नकारणहेतु
षु सर्वासां प्रायदर्शनमिति सत्ति विशेषेण पञ्चम्या विगतेः। कुतः कारणादित्यपेक्षायाम् अन्यथानुपप
यादित्यनेन प्रथमान्तमनन्वितं स्यात्। कर्तृतया च वाक्ये नेस्मात् तान्न च विचारभेदपदं स्ये च प्रथमां
तस्य हेतुः परत्र यो व्याख्यास्यामीति वाक्यतिपित्तादि पदप्रयोगात् प्रायग्रहणं हस्वार्थं त्रि
कत्वात्। तत्र सर्वेणा मत्वेन प्रथमद्वितीययोरयोगात् न चाकारे आकारे न ग्रहणमिति विचारभि
न्नत्वादिति व्यधिकरणे हेतुरिति वाच्यं। तस्यापदत्वात्। तस्मादाकारेणा हस्वसमानापि काका
रस्यावधिवृत्तत्वादिकारवदिति प्रायो गडन्तेयः। व्याकिय हेभेदः कातंत्रे शाकटे। किमुच्यते इ
ति ओंकारेण ग्रहणो हस्वसमानापि केनाकारेण भिन्नप्रयत्नत्वादि सेवकिमुच्यते। भिन्नो वा
रणाकालत्वादपीति किं नोच्यते इत्यर्थः। आस्यस्थानदेशप्रयत्नसाम्ये सवर्णसंज्ञा यां प्रयो
जकं। न तु तद्बहिः कालसाम्यमपीत्याशयेनाह। समानमिति। वात्यस्मादिति। अपि पदं बहुव्रीहेर्ध।

राम
३

त्वप्रयत्नभेदाभेदेन घट्कौ सवर्णसंज्ञायाः इति भावः। यद्यपि वर्णकालस्यैव यत्नविशे स
यस्यैव द्रुतेऽध्वनि रूपस्य वा न प्रयत्नस्यैव। तथापि प्रयत्ननिवर्त्यत्वात् प्रयत्नेऽपि कालस्याभ्युपग
मस्य वा त्वगम्यत्वे न परिहृतं। न चास्य एव वीक्षकद्रूपस्य कालस्य निष्पत्तेः। कथमास्या
त्वात्वमिति चेत् प्रहितिद्रूयपरिमाणाव स्त्वतरगतयदिछिन्नोकृपाम्नपरिछि। नन्वि पांतरपरि
छिन्नतीतित दृपेदृत्तणा कालव्यवहारस्यैतिया त्वत्ताकालस्योच्यते। पथाप्रस्थादिव्यवहा
र्यपरिमाणद्रव्यहृतः एवमात्राक्यपदेशो निमेषादिकि हृतः। यद्वा नाम्निप्रदेशाय एवं वि
शिष्टप्रयत्नारंभाद्दीर्घादि निष्पत्त्या गाभेदस्य आस्यादात्यत्वा कालस्य आत्यत्वं। विवृतत्व
दीनां त्वास्यवर्तिप्रयत्ननिष्पाद्यत्वादाम्पत्तरत्वादुत्तादिटत्तयस्तु न भेदिका इति परस्प
वदन्ताम्नः किंस्वत्र कारेरणाद्विनिवृत्तः प्रतिज्ञातो कारलमनद्यतत्स्थलं वार्तिककारः कथयत
ततेनाप्रतिज्ञानेप्रतिज्ञे पंक्त्या कारग्रहणं च तदीयं फलमिति पृच्छति किं पुनरिति उपदिष्टा
विवृतोच्चारणानेनखिनानशक्यते प्रतिपत्तुमिति प्रत्याहारे प्यकारे प्रश्लेषो पंनास मंजसः। तत्र प्र
त्यायत्रिलिंलगात्मश्लेषमेव पदृमवलंबते गृहणमसंधिः। विवृतत्वस्येति लिंगमाहावदद्यमिति

४

अनभ्याशात्स्त्रांते प्रत्यायनितिपेचनमनर्थकमायद्यैतां खेदपप्रत्ययनाभावात्तांसंहृतानुचा
देनविहितप्रतिज्ञाने कर्तव्यपदाध्याहारस्तस्य चफलसंबन्धकरणेनवाक्यभेदान्नचविशिष्ट
विधिसंहृतनाकारोच्चारणस्यप्राप्तत्वात्तानचगुणफलयोरन्योन्यविशेषणविशेष्यभा
वेनविशिष्टविधिःस्यादितिवाच्यंविशिष्टविधिवविशिष्टस्यमपिविहितस्याकारगुणा
त्वात्तस्याकारग्रहणस्यचगुणत्वविशिष्टाकारफलत्वात्तानन्चकारस्यविहितोपदेशः
विशिष्टात्तदादेशोयइतिवाच्यंआकारग्रहणार्थविधौहविरासन्नगमनवदविशि
ष्टस्योद्देश्यत्वापर्यवसानेनविशिष्टोद्देशात्ज्ञापकत्वियदपिनास्त्रसीतिअतिप
द्वहेगोस्त्रियइतिहस्वोविधीयमानोनतरत्रपरिभाषाप्रयोगेविहिताकारस्यावि
धृतपरवस्यात्समामसंवृतनएवस्यादितिएतदर्थीप्रत्यापत्तिरित्यर्थःनन्विहास
त्तविवृतोपदेशःकारेणाकारस्याकारस्याग्रहणेऽस्याश्रत्वादणुदित्परिभाषा
नपालितैःकथमत्रफलस्यहस्विधेतानर्दीर्घामान्तस्थानइतिज्ञापकादितिसिद्धेःअ
त्रकेचित्तागोस्त्रियोरुपसर्जनस्यत्रस्थानितिनियमार्थंच(म)श्चेतिपरिभाषानोप

राम० ४

तिष्ठते।गोस्त्रियोरितिनिर्द्दिष्टस्थानिकत्वान्नतच्चगोन्तस्यस्त्रीगस्यार्थान्तानंतरस्यह्रस्वोभ
वति।ह्रस्वमात्रपरिमाणश्चगोस्त्रियोरेवभविष्यतीतिनापमाहेपोप्रकृतः।अत्रवदंति
स्त्रीप्रत्ययरूपनिर्द्दिष्टस्थानिकत्वेपिअजात्मकस्त्रीप्रत्ययस्याप्रतीतेर्विशिष्टस्थानि
रूपप्रतिपत्त्यर्थमचश्चेतिपरिभाषोपतिष्ठते।नवतस्याजात्मकत्वादनुपस्थापनेपरि
भाषायाइतिवाच्यं।अतिबहुत्वाच्चैवपूर्वपक्षावसरेप्रपन्नमेहात्सावत्यपिभावेलब्धमि
त्यादात्।अनियमप्रसंगेनियमपरिभाषोवस्थानेनत्रैवह्रस्वोनैवस्यादित्साहेयपसंभवात्।
अत्राहुर्गुरवस्तः।आपोन्तरस्यामित्यनेनाकारस्यैवह्रस्वोविधीयते।तत्र्यैवश्रुतिपरि
भाषोपतिष्ठते।निर्द्दिष्टस्थानिकत्वादचोविवामातंह्रस्वस्यचरितार्थत्वात्ज्ञापकत्वं।
तस्मादापोन्तरस्यामितीदमेवोदाहरणंयुक्तमिति।ज्ञापकस्यान्यथासिद्धेर्निर
स्यत्वान्नैतद्दितं।एवंचोत्तरपक्षेभवअस्तमितिप्रसापनिलीयिकैवेतिनावः।
आमिप्रापिकेविशेषमजानानःपृच्छति।कुःपुनरित्ता।कृत्तइतिकर्त्तव्यइतिवाध्याह
रविशेषाभावात्।उपसंहरन्नाह।नरवलेलिस्त्रीशा।आह।गुरुषिकेत्ति।अहो।अहंगुरु

५

5

यद्दत्यहंकारवानहंयुरुच्यते । स्वभावइति मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । अहंकारवत्त्वमित्यर्थः । तस्योदितो ऽ
सवर्णस्य ग्राहकत्वादेकेन विवृतेन धात्वादिस्थस्य संवृतप्रयत्नभेदादेस्य वर्णस्याद्य ग्रहणे चकारे
दीर्घादिर्न स्यादिति तत्सिद्धये सर्वस्याकारस्य विवृतत्वं कर्तव्यमित्यर्थः । तेन शाखप्रतीत्यादौ श
मा सख्यानामिति दीर्घादिः सिद्ध्यति । नन्वकारस्याविवृतोपदेशः इत्यनेन विवृतावस्थायो विहितः । न
तु संवृतत्वबाधः । अन्यथा प्रत्यापत्तिरनर्थिका स्यात् । तत्प्राचसंवृतत्वेनाकारे ग्रहिष्यति विवृतत्वे
नाकारग्राहीति ततो नैतत्फलमस्तीति चेत् । नासंवृतत्वबाधको विवृतत्वे विप्रयोजनाभावे विवृतत्वमि
दासयमेहन्नेप्रसायतिः स्यात् । दंडाढकमित्यादौ दंडाढकाकारस्य हूरस्य मग्राहिकेन सा
वर्ण्यं नास्ति प्रयत्नभेदात् । ततश्च दीर्घो न स्यात् । नच दीर्घविधेर्वैयर्थ्यम् । आल्ला इकाच
रितार्थत्वात् । तस्मात्तदारम्भमेवानउसकलाकाम्यतं पत्तामांपतद्द्वुक्रक ऐमात्राका
रत्तस्याविवृतत्वे सत्ति सायमाने सर्वस्यापि तत्प्रतिज्ञा ने भवतीति । किंच प्युते । विवृतोदेशा
दिति । एवंच तदाहपदानकस्याविवृताकारस्यैव मन्त्रकरणोवृत्तपरापर्थको वाकारस्तदेकच्छ
न्दस्यसोढः । नन्वेतेन पूर्वोक्ता विवस्था प्रधानेन विरुध्येतेति चेत् । अत्र केचित् स्वरूपसत्पर्थ

हप
५

वत्वमभिप्रेत्यैहो। अनेनापूर्वत्वस्वरूपसदृश्यपूर्ववत्वेन विवक्षितो। उभयोरभेदोपचारात्। नन्वे
तावता तत्स्याभावो भवतीति। तन्नापद्यभेदमात्रे कत्वस्य व्यक्तिसत्त्वपि कृतकार्यानुकरणाभावो वा
त्वस्वरूपपदार्थकतावान विवक्षितेन तदाभेदाभावाद् न्यत्रापि विवृतत्वे भातीत्याने मे वेत्ति नाकेस्त
स्यविश्लितो यदेशादित्यनेन वा निर्वातिकेना। अपरेणाहुः। अपूर्ववत्वस्यापि वहुयामेवाधा
सो विभिन्नेत व्याम यथो रैक्याभासत्वद्व्यतरेध मेभ्यो न्यासि भवतीत्यपाऽयोऽहतीति अय
गतेवेत्युः कोराणे व कैवा क्रिगतं दृष्टं त्वस्य पलितद्द्विहापिपयोरभेदोपचारात्ययोरेव वि
वृतत्वेनान्यस्यान्यत्रापि विधात्वादिरिष्टस्यापि न पाधातोर्हिमाप्ताप्तिनामिति शाप्यतीसा
दौदीर्घीन सिद्धेनादिति इति प्राग्विपदिकस्यांतत्त्वाउदात्तो न स्यात्। तत्र च मे वोदात्तादि संज्ञात्वा
तात्पूर्वाचापर इति प्रसायस्या न च वृत्वाद चीत्यापादे शून्य स्यात्। निपाद अत्यवगत इति नि
पाताञ्या घुनाउपसर्गौष्वाभिवृत्यमिति गाति रनेतरहस्येतन्न स्यात्। पदपवितिल् अत्रक
कारेणालिंगेनाहरसमासादिकोकारो निर्दिष्ट इति प्रतीयते तेनेन च धात्वादिरसो पपदा
कारेन त्वेन तत्र हि कः सवर्ण इत्येवं वाच्यं स्यात्। कपर्युक्तत्वेति। कमचोनरव्यापारं क्रत्वेस्य धः।

६
6

ऽन्तरं न हीति। पद्यप्येको विहितो नास्ति तथापि दीर्घो देशः स्थानीयापास्य यत्वादेव द्वयोरप्याह
रसमाम्नायिकयोरनावादेकादशत्वकारस्नि ह्रस्वो धात्वादिस्थो कारस्यग्रहणेनानाय पतीत्यर्थः। ने
तद्दृति। खद्वाटकमित्यत्र ह्रोकारयो विहितयोराद्य समाम्नायिकत्वाद्वाम्यवस्थ दत्त्वमित्यर्थः। स्था
पके नेत्याह। सतीति। अन्वयोपपत्त्यर्थाय सतिपरिहृपातात। पातव दिशात्मसो पपत्त्यर्थमाकांक्षि
ते ताव द्दवस्थानानुपात्तम पिशात्मीयमेवाप्याऽऽह। शब्दे कदेशामात्रसार्थ्यं प्यागमस्य सर्हितापक
बद्दत्नो। विहितसंवृत्तयो स्थानेन कोपि विशेषोस्ति। एवं च पठेन्ते एव धातवा द्विद्य कुरो विहितप
वयनीयः। सचा ह्रस्वसमाम्नायिकाकारेणाग्रहितं शब्दाद्र इति किं मर्थमयं यत्न इत्यर्थः। धात्वादिष्या
टे पित तङ्गताकारास्तो विवृतत्वाद्र स्तेनेतीव ह्वे शाद्रनु प्रतिताप्राप्ते पद्धिकानामानं त्येनपाठे गौरवं पा
टस्य केन्ठेमशक्यस्नातङ्ताकारास्तां विहितोद्वार णासंभवाद्र सर्वत्रकारो विवृतः। प्रतिज्ञेयं इति प
रिहरति। स एवं इति। एतावे वंशो ह्रः प्रकारवत्त्रिवर्तत इति सामानाधिकरणयं पदोपकुर्वीत। हः। ए
वमितिः। एतत्स्यत्कारकमित्यर्थः। अर्थः प्रयोजनं विहितत्वाप्यादित्यादीनामुपदेशः कार्यमुपपद्या
सवर्णानामननुबंधकरणार्थः। यथाचदमे द्वियकामस्यजुकुत्या दिशदवि विशिष्टतार्थ्यवाकांन

रविहितस्याहो मस्यपुनरूपादानमित्यर्थः। प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वमाह। तन्त्र सर्वेषामारभ्यं

गुरुत्मवति पर्यन्तस्मात् द्वात्वादिस्थो विवृत इत्येकं वचनं कर्तव्यं। पूर्वतन्त्रयोर्दीर्घमित्यकारो विवृतत्व इ

त्येवं तद्विप्रलापनिलिंगस्य विशेषानवग्रहादकारमात्रविषयं वक्ष्यं व्याख्यातुं विवृतत्वप्र

तिज्ञानस्य प्रयोजनं तत्स्माह। दीर्घप्लुतवचनेनेति। दीर्घाभ्यां देवतादस्मादीकपिबेति द्वन्द्वे इह राद्धूतये

ति विहितौ दीर्घप्लुतौ स्थानिनोकारस्य संवृतत्वपासंवृत्तावेव न स्याः। तमिति धात्वादिस्थाकार

स्य विवृतोपदेशः कार्य इत्यर्थः। अकारस्य चरित्वाभावेप्यनो दीर्घो पञ्जि आतो दोरप्लुतादप्लु

त इति लिंगादत्रित्ति दीर्घप्लुतप्राप्तिः। नचास्मादेवलिंगात्स्य पल्लमेदेपि सावर्ण्यकल्प्यास्त

त्रिहितदीर्घप्लुतज्ञापनेन कृतार्थत्वस्य विप्रकृष्टसावर्ण्यज्ञापनपर्यंतमव्यापारात्। तानै

वलोक इति। संवृतयोर्दीर्घप्लुतयोर्लोकवेदयोरभावादेवाप्राप्तेर्नेत्तिरिह्ननद्दीति व

द्भाग्निप्रतिबेधोनयुक्त इत्यर्थः। नन्विदमनुपपन्नम् असतीहाकारस्य विवृतत्वे संवृतो

नाकारे ग्रा वर्णयो ह्यि मात्रस्य मात्रयोरसावर्ण्यादन स्याः दीर्घप्लुतसंवृताभावाद

कारोकारावेवावर्णस्थाने दीर्घप्लुतभाविष्यत इति चेत्‌ न। अतो दीर्घविधिः। अतोऽरोर
प्लुतादप्लुत इति ज्ञापकादसत्यपि सावर्ण्ये संवृतस्य विवृतौ दीर्घप्लुतसंज्ञकौ भविष्यत इ
तिभावः। ननु संवृतोकारः स्थानी स्थानुगुणौ संवृतावेव दीर्घप्लुतौ कल्पयिष्यति। मध्यत
त्वादावनुनासिकोऽनुस्वारः स्थानी स्थानकृत्यं पुनः [illegible] इति प्रोक्ते स्थानीति। दृष्टान्तदर्शि
कपोतैर्वर्ण्यैरण्हूयमानः सन्न इति। दीर्घप्लुतौ न वक्तव्यौ संवृतौ यथानुनासिको यरला इति
वैयर्थ्यं [illegible] स्थाने नरस इति परिभाषयावा
वसानतो न विवृतो [illegible] वचनप्रामाण्यात्‌ [illegible] मन्तव्यं [illegible] संवृत
नस्थाने नासंवृतादेशासंभवे विवृतादेशानाकाङ्क्षणात्‌ इति वैषम्यमिति [illegible] सति हि तिः सं
भाव्यन्तेऽत्र [illegible] इति [illegible] अत्र [illegible] तागर्हं तागर्हो च
[illegible] संहिता [illegible] इति दोषपरिगणनात्‌ [illegible] नैव लोके न च वेदे [illegible] इति [illegible]
वाप्यत्वा [illegible] कस्यानुनासिको न भवत्येव कुण्डरथेनेति। कश्चित्तु [illegible] रोकारे [illegible] संवृ

गत्वमिष्टमिति ततः संहृतात्र्यस्यजापवसाम इति वचनात्तत्रासक्तिर्विहितत्वप्रतिज्ञाने संघ
तस्य स्थाने तुल्यस्थानौ भिन्नप्रयत्नौ सो घ्ह्नुनौ स्यातां तुल्यप्रयत्नौ भिन्नस्थानावा
कारोकारावित्येतत्कुत इति एवं छुसिपववमयोति । यथा विशालवा विशेषनिपतं सेहृतत्वमिना
यसा वत्रिको दोषस्तप्याप्यभ्युपगम्य दोषं प्रकारांतरेण समाधत्ते । वृद्धतीति । पष्टी स्या
नस्य पक्षे । ततः स्थाने इत्यत्र वर्तमानेऽपि नः स्थाने नष्क्तिरिति न्यायेन स्थाने नतम्भ्वा प्राप्नो स्था
न तएवांतरतमो भवतीति प्रयत्नतोंऽतरतमा विवर्णे वर्णे च यसार्थं तेऽवर्णे च तुल्यस्था
नौ विधीयेते इति द्वितीयं प्रयोजनं निराकृते । प्रथमप्रयोजनार्थं टीकाकारादिशुविहितत्वंव
कंप्यंवकं व्यपदिशति । छेतौ अर्धहस्वमात्रापिकोकारः अकारेण दीर्घेण दृष्टेनेन च साव
र्ण्यार्थं प्रक्रियाः दर्शयां विहितं प्रतिज्ञापते । सप्रयोगे पुनर्मीमांदित्यर्थं चरुणत्यानि ते प्रभ
इति सत्रेऽकृत्तंःशास्त्रात्ते च विधीयमानः संहृतः स्थाने येकार्ये सर्वत्रासिद्ध एवेत्ति प्रक्रि
यायां काप्यसावर्ण्येकृतेः प्रतिबंधः इह विहित उपदिष्ट इत्यत्र प्रत्याय णोक्कचनमेव
ज्ञापकं विधृतारशास्त्रे विहितं ततरयत्वपरः अस्य पा विहितत्वत्तरेणाकारेण सावर्ण्यम

८

४

कारस्य तस्यात्तत्रास्तु तावत्प्याङ्गनैवा न च दीर्घविलुप्ताम्यांसावर्ण्यं न स्यात् । भिन्नप्रयत्नस्य
ह्रिस्वाद्याम्नृकस्त्वमात्मुलक्तरोपि यथा ख्याङ्गलो भवन्ति तथा विवृततरोपि विवृततरस्ति यथाख्याङ्क
ते पि सावर्ण्यं स त्स्यत्तान्नु विवृततत्वाद्यावांतरधर्मपुरस्कारेण प्रयत्नतोल्पविवक्षयामे त्राङिता
दिस्त्वत्रद्वये ङ्काद्येकारहमानुवंधद्वयकरणं लिंगमन्यथा न्यतरेणैव सवर्णत्र व्यवहरेत् ॥
यदि व्याप्यकधर्मपुरस्कारेण प्रयत्नतौल्यमभिमतं स्यात्तर्हि विलक्षणानुवंधकरणं ना
यस्येत । एकमेव हि लृद्वारयेतासतत्वा । एवं नु संधेय हरविषयमेव ज्ञापके तत्सान्नु सावर्ति
कोविलक्षणानुवंधस्यात्तत्रैवकरणं ज्ञानच्छसामान्यविषयं तत्कल्पनीयाप्रमाणाभावा
त किंच कात्यायनान्यथानुपपत्त्याश्रोतो यथा इकेकल्पनीयात्तत्रुसन्निहितमेवकल्प्यते न वा
वहितं सन्निहितपरित्यागे कारणाभावात् । अपि च । सन्निहिते विशेषविषयकत्वकल्प
ने ज्ञापकस्य लाघवं व्यवहिताकारादिविषयत्वाकल्पने गौरवं । एतेन प्रयत्नेहत्वत्वमनु
नातिरिक्तत्वं वाच्यं मन्यथा श्रोतोतोरपि सावर्ण्यापत्तौ गंगारवन्ति तेत्राष्टेनावः ग्लावं ग्लावं
इत्यादौ वावि श्रोतोमशासोरित्यात्वप्रसक्तेता ई हृन्नेदिति एकारांतस्योकार प्रयत्नहासं तत्

राम॰
८

मावावहै अत्रैत्वादावपि स्यात्तत्र एङः पदान्तादतीति पररूपं कस्मान्न स्याद्धिलोप्रस्ती
त्वाद्वावृैकारौकारयोः स्मादित्यि ह्रस्वस्यमलग्नकं वौ इत्तत्र्यां अनुवं घञ्पकरणलिंगा
दन्त्यनातिस्त्रिकत्वे गयत्वे नौल्लविवक्षायाः संध्यक्षरमात्रविषयायाः उपपादितत्वात्
पररूपं तु वृद्धिरस्यापवादविषये लोपः दिष्ट इति भाष्यकारनिर्देशादपि न भवतीति वकु
शावयते। न च हकारादीनामीषद्विवृतत्वादकारादीनांविवृतत्वात्सावर्ण्याप्रसक्तौ ना
स्सनाविति न कर्तव्यमिति भाष्यसिद्धान्तव्याकोप इति वाच्यं। योगविभागरूपाद्यत्राद्वि
कावसावर्ण्याप्रसक्तेर्न सिद्धान्तगतिः। एत्त्वैकारौकारयोरपि न निर्देशे एतत्। आकारा
दीनामिव सावर्ण्यं न सिद्धेरिति। तत्रात्रापरनिर्देशोपि। ओ इति सूत्रे उकारस्य
शकारो वा नुवं स्यात्। भाष्ये। आदैजिति तो वकारस्य वैयर्थ्यं ऐकारौकारयोरनुप
देशात्। प्रत्याहारस्तितगस्यानुपयोगात्। वृद्धिरादैच् इति निर्देशो वृद्धिरेचीत्यादि
निर्देशानोपपद्येरन्न तार्हि तत्राप्यैङः। ऊच्चम निष्पवौ ठतामभ्यामेजिस्यादिषे

९

9

औ इति निर्दिश्येत। औ इति तकारो महान्स्तत्र विपर्य्यासः स्यात्। किंचायमेकारौका
राभ्यामनुपदिष्टयोरैकारौकारयोः सवर्णत्वेन ग्रहणं तथाप्यादौ औ। जिति निर्दि
ष्टत्तयोरनुपदेशादनन्तत्वान्नाभ्यां सवर्णग्रहणमप्रसंगात् तदुद्धरणाय्यं तपरक
रणमयार्थकं स्यात्। तत्रेष्टापत्तौ सर्वसूत्रभंगः स्यात्। तस्मात् ध्यं तीकार इति चेत्।
अत्र ब्रूमः॥ आदैजिति न परकरणं कुर्वन्नेव ज्ञापयति आचार्योऽपरत्वात् समाम्नाये
ऐकारौकारावनुपदिष्टावपि विन्ति। यदि आकारं च तपरकरणं कुर्वन्नेवं तावन्नानुवर्ति त
स्य नरणत्वेन ग्रहणं प्रसज्येत। असंदेहार्थमपि तत्तस्य व्याख्यानतः सविसिद्धेः। अत्र तत्त्वानुपपद्य
मानं तपरकरणं पाणिनुरार्थस्मात् तदा तद्धि वृत्तावुत्तरार्थं तावत्पदादयं घट्टसमाम्नायेनन्यो
रुपदेशः तस्माद्वेद्धान्न ग्राह्यत्वात्ताभ्यां सवर्णग्रहणं स्याद्भावात्तपरकरणमनर्थकमेव स्यात्। तस्मात् क्रि
यमाणमेवं ज्ञापयति अक्षरसमाम्नाये ऐऔ उपदिष्टव्याविति। अनुबंधद्वये च विलक्षणं
द्वयमिति तदनुपदेशे ओड्काराऽनुबंधकरणे च सर्वत्र विपर्यास दोषः स्यादिति। चकारानुबंधु
पदेऽत्र चप्रमत्ताहरो प्रयोजनं यावदस्य यावौ एकारौकारयोर्न स्यात्। तयोरनुपदेशेन्नैवं।ला

राम०

९

भावात्तास्य वर्णग्रहणे ननु योर्ग्रहणेपि यथासंख्यप्रसक्तिः तयोरनुपदेशात् । एकस्मिन्योगे श
ष्टत्वः साम्यमिति यथासंख्यम् वक्तव्यं इति केचन वदन्ति ।। एच प्रत्याहारे तयोः श्रुत्युपाश्रित्य
भागवान्न यथासंख्यम् आदेज्जित्यादौ प्रत्याहारस्यापकानुबंधकरणं वैयर्थ्यं च परिकीर्तितास्यात
परकरणमेव तयो रूपदेशो लिंगं च श्रवमेव ह्यनुपदेशपक्षे आजिदित्यत्रानुबंधे हृद्ग्रि रादेजित्यादि
षु पूर्वोक्तेषु अनिर्देशो सर्वस्य त्रयंगामिति एचोऽयवायाव इत्यादौ वैदिकत्यादिनिर्देशे एकोर यो
व न स्यात् तेरयोरनुपदेशेन पूर्वोक्तरीत्या यथासंख्याप्रवृत्तेः । ऐच निर्देशो वृद्धिः निर्देशो सर्वत्र त्रयंग
म्सेव स्युः चकारानुबंधेपि एचोऽयवायाव इत्यादौ यथासंख्येन स्यादेवेति न किंचिदेकन्तत् ।
तस्मादन्यथासिद्ध उपदेशोऽनुबंध एवं च सवर्णविहितत्वाद्दिव्याः एव मंतुरस्कारे लोप्यत्वे स
तुल्यत्वविवक्षायां लिंगं नमबंधि तिषु कमप्त्यपाप्तमः अन्वेत्पघ पकारो विहित एवोपाद
पपत्तेन तथापि अकारस्य विहितोपदेशः कर्तव्यः किं प्रयोजनम् आकारग्रहणं ऋ । ऋका
रः सवर्णग्रहणे नाकारमापद्य ... मा ... भाष्ये ... आमातायाम् ... इत एवोपदिष्टो ऽयका
रो विहितत्वपूर्वो यदि ष्टोऽयकारो विकृतस्तस्य ग्याकारग्रहो भ्यत इत्याह ।। वयंतु ब्रूमः । विहित

१०
10

करणाः स्वराः तेभ्योऽप्येओ विवृततरौ ताभ्यामप्यैऔ ताभ्यामप्याकारः संवृतोऽकार इति शिक्षायां ह्रस्वा-
माकारस्य विवृततरत्वे बाधकाभावेऽभेदः प्रयत्नभेदाभावान्ननु प्रायोगिकः प्रकृत्या तो चेहान्या-
त्वान्नाद्याकारस्य च सवर्णत्वं विवृततरस्यैव प्रयोगानुपपत्तिः कृ वेद्ययोः प्रयोगसमवायेऽपि सर्मस्वरू-
पतन्त्रे द्वस्यावर्ण्यप्रयोजकोता त्र तत्राष्प्रयत्नी यमाकारेऽत विवृततत्वमेव प्रयोगिकत्वात्सा-
वर्ण्यप्रयोजकमिति न द्व अकारस्योपदिश्यते तत्र तस्य प्रयोजकत्वाऽविवृतत्वमात्रोप-
देशे नैव सर्वेषां समानजातीयानांकल्पप्रयत्नो नामप्पचोऽतश्चैव सावर्ण्यकार्यसिध्य-
तेऽवमकाराकारयोः पि सावर्ण्ये सत्यपि स्वभि संधापवार्गिककारोपि अकारस्य विवृ-
तो यद्देशस्ये आकारग्रहणात् इत्येवापवदतानत्वाकारस्य विवृततरस्य प्रयोगो नास्तीति
कृ यमवधारितमिति चेत् नास्माभिर्नैव नैव सत्त्वे नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः
कोतरहि विवृततावित्येव भाष्यहृ तोक्तं न तु विवृततरतावितिहृति कारोऽप्येव माहाह स्वयमेव
प्र र्तीप्रयोगे संवृतौ स्तः दीर्घप्लुतयोस्तु विवृततत्वं तेषां सावर्ण्यप्रसिद्ध्यर्थमकार इति शा

राम०
१०

स्त्रे विवृतः प्रतिज्ञायत इति। एतत् कुतो भवति। ह्रस्वस्य वर्णाः शास्त्रे साचर्य्यप्रसिद्ध्यर्थं विवृ
तं प्रतिज्ञायते। प्रयोगे तु सर्वत्र स्वभावतः संवृतमेव अवर्णं संवेधिनो दीर्घप्लुता विवृताश्च
ते सर्वे स्वभावादेव सर्वदा सर्वत्र लोके वेदयोर्विवृता एवेति। तत्रेति। वृत्तिनामलघुरा
स्पलघ्वे प्रवृत्तिस्वामनुगतोनि दृशोनुवृत्तिनिर्दिशः। अयमभिप्रायः। प्रत्याहारबाधात्वादि
स्वाकारस्य विवृतत्वप्रतिज्ञानेपि सावर्ण्ये मेवाकारणमाभिनेरेतरस्मान्नाठ सवर्णाग्रहणा
मतश्शत्वात्। विवृतत्वेप्यकृत्वा सिद्धेः। पेत्वरूरसमाम्नायेऽउपदिष्टालए वा रगः। आदितं से
नेति वचनात्। अत एवास्य ह्याकियादात्र कुत्रादित्यस्य ह्रस्वसमाम्नायिकाकारादिस्तस्या
एत्वमकृः प्रसवर्णा इत्यादौ तु ककारादिविकेना ह्रस्वसमाम्नायिक इति निर्णीयते तेन साव
त्पि दीर्घादिग्रहणमस्य कश्रम्य वा विवक्षा दरे न लत्वाग्राहकत्वेन स्यात तत्र च भवश्च लकी भवती सा
दावेवे संस्था त्रमात्रौ भवती स्यादेवमिकारादित्व पित्ते पिहि इकोचरणचीसादावेवग्रा
हकाः एकनयस्येति चेत्सादाविसादित्वे यं। केतर्हितिस्त्रत्वाइत्यनुषङ्गः। उपदिष्टपत इति। तेस्त्रग्रा
रत्वपर्थः। अतिस्कोट्माभ्रित्यपवोदितं व्यक्तिस्कोट्माभ्रित्य परिहरः। एकत्वादिति। सर्वाप

मिति प्रत्ययविधानानन्तरं त्वावाकारस्य धात्ववयवत्वात्तिप्रयोगानुपपत्तेरिति भावः। ननु चैकस्य दाना
दिभेदे मानाभावेन बाधितमिति चार्थ्यां तस्य व्यंजनकुद्ध निमित्तनिबंधत्वात् घञाद्युपाधि
कृताकारान्तादिभेदत्वात्। धात्वादिस्थाकारो न विद्यमानतया प्रतिज्ञेयः प्रतिज्ञा
न विकृताकारसमाम्नायिकाकारादन्यत्वाप्रतीततया कारवत्वा। अकारस्य स्थलपल
क्षणात्मिकाया दीर्घा मध्यकाले बोधकत्वं नापृथगेकत्वाश्रय लोकशास्त्रीयकार्यविरोधमाह।
अन्त्येष्वसंस्कारस्थित्याकर्मणपश्यास्त्रतो उपसर्गकदम्ब्रंधयोरेवभेदो न प्रत्ययस्वरूप
स्याप्नत्र कार्यैकत्वात् तदन्तर्गतोऽनुपसर्गक इति विषयविशेषोपादानात्। किं च धात्वंतारे
षु मा भूदाधात्व कार्यमप्रयत्नो षु कुचिन्नकृतार्थिस्यादिकं। किं त्वार्य विरोधादेवमाभ दिवा
दाभित्व विरोधिकार्यकथनस्याऽनेनैव गोदाहो स्त्रियां ऽशप्राप्नोति। दोषांतरमाह
एकाजिति। अनुपपत्तेरिति। इहाध्यवसाया इति शेषः। किं च तोति। किरिखिति
सप्तमीबहुवचनेनैकालात्या वेकाजिति विभक्तेरंगोदात्तत्वं स्यात्। किरिजि इति शेषो
क्त्वा गोरितीति। द्रष्टव्यां तत्वान्त्यमपाप्युदात्तत्वांत गोदानो। अकारस्तु नोदात्तवतः। न

गोष्वत्वसावर्ण्यमिति प्रतिबंधानात् इत्येवेति। दोषसमुच्चयेच कारणाद्यादिकमिति। एकएवाकारो
ऽदिहवृत्तित्वं इति घटत्वाभावावगौघटष्ठत्रिति। न स्यात् तदनन्तरं वाकुना तत्रती त्यादि द्वय
काशः। मीमांसकस्य व्यवहारविरोधी युक्त्याह। उपचारव्यवहारवृत्तेः उपचारात् व्यवहाराः। यथैकेन
घटेनानेकावृत्तरूपेण युगपच्छ्रियानुकरोत्येवमनेकः पुरुषो युगपदेकमकारं नोच्चारयेदि
त्यर्थः। अनुबंधसंकरं परिहरति।। विषये तावदिति। क्रियायां साधनत्वात्कारकाणां विवक्षि
तं। सामान्यविवक्षया वार्तिके चीत्याचनस्य ताभाष्यकारस्य च क्रियाभेदाद्वीप्सासाधनवि
शेषं चाकारकाणां त्वं दर्शयन्ति। विषये विषय इति। सत्रे सत्रे इत्यर्थः। गुणानां पुनः श्रुतिः
स्यादित्याशंक्याह। एकमेवेति। सर्वं गुणानां यावदभिहितसकलानुबंधस्य व्यवहारयेताऽग्यका
रकत्वात् स्वशास्त्रे व्यवस्थितमिति तत्रैकमेवाकारणं गीतिक्रियादिरित्यर्थः। एकमित्य
नेन चोच्चारणमात्ररूपतिः फलतो निषिध्यते। सर्वत्वेकमेव अथवा एकं सर्वगुणानामिति क्रिया
विशेषणत्वान्नपुंसकैकवचनं। नानालिंगकारणस्य त्तापकत्वं विघटयन्ति। नैतदिति। प्र
त्यन्ति हयमित्यर्थः। अनाद्यनावसमवमाह।। न स्यादिति। सहदेवाकारसमुच्चयार्थानेकान्त

श्री १९
२२
12

वंधातंजनेपि हलंत्यमित्यादिना वंतयोरेवेत्संज्ञा स्यान्न मध्यपातिनामिति प्रयोगेनेष्ठां ज्ञापयंति स्माहितार्थः। घस्यक इ दिशि तालव्य
कः प्रत्ययविशेषः। केटकम्य पिष्टः। पंचन रोमगत्यमिकेचित्। सप्ताकेटकमुत्स्येः पञ्जेः केटकेर्व्याप्यतेने वंसर्वानुबंधेरुपश्चि
तोपमकारः कार्ड्जाक्यइति। कण्यमित्यत्रेनाङ्ग्यते। नन्वत्र तस्य मत्वस्य कृणपदने कै सर्वं ध्यमानत्व
मुपपद्यपठ्यते अकारस्य समर्जैनान्येरमतैः सुखग्रते। पचव्यन्न संयोगोपमो मांसकेः स्वीकृतस्य
व्यापिनकछिद्र छेषशेखिभावइति। कमिको आरलोनत तच्छेषतो व्यतत आशाकमित्याहा इत्त
तायांहीति केचामित्याहा नाप मध्ये हीति इत्संज्ञेत्वात्रच्छतेद्ध योगप्रमध्यवाप्तस्य भवति द्वे
विषयात्वनगृहीत्वा भवतीति स्फुटमेव समानकर्तृत्वात्। अन्येतु आयम्या। आयस्येत्यर्थः।।
अवसमानकर्तृकत्वाप त्वाते लपस्कार्यतयावापमर्थः। आचार्येणाप स्पद्धयोरे वत्संज्ञा
कृतास्यादिति। इदमेव वार्तिकेनानापाद्रूपान्ररर्थमंगीकृत्यान्यथाख्यावष्टे। एवं न हिंसाय
घनवेधसंकरस्यात्। शिवादिप्योरन्न बाधनार्थं वक्तव्यः। इति संतत्र वर्तौ क्वाद्धिषयेष्वा
ख्यातिद्धमिति पुनर्लिलिकारणां विधिभेदेनानुवंधव्यवस्थं प्रापयति। न च लिङ्गत घ्नात
मेवयध्यास्यालिकत तमामृदिति नियमार्थमेतस्या दितिवाच्यं। नियमाद्धि चेर्वलौ

[illegible]० १२

पत्नीमठवारद्दो षामासातप्रथमं व्याख्यातमनुष्ठमिति त्वंगीकरोति। अपवेति। इव
दत्तस्यैकत्वेपि इहमुत्र भवइहजाद्रिलोमवेति विधिवाक्योपात्त देशकालादि विषयभेदेन
यथाजनतामौद्याहीनां व्यवस्था तथात्रापि कर्माधिदेशोपिकार्यापत्ति। इतीकारस्य यः
सावुः। तद्विशेषेतु गोदद्दता होकित्का र्यापत्तिरितरत्वेव्यवस्थापकत्वाद्वचनानाम्प्रतिनिय
मो भवतीत्यर्थः। अमंसाप्रतिक इत्यत्राभावर्ष्वव्यावर्त्तकोमौद्यामि वजनपाइति। नैकमयपत्तव
यकार्यमिति व्यवस्था। प्रवेपप्राग्देव्यातोरत्र शिवादिभ्योरणाइत्यादौ पुनः पुनर्लोक रत्नोसा
र्थकं। आह तिसंख्यानादिति। सिद्धमितनुपक्षाः। सिद्धमेवविशेष वर्षो दृश्यमित्यनेकार्त्व
मविष्यतीति। आहतेः कालभेदेनाश्रितमेहानो क्रियात्मामेककारकसंबंधः। तान्निमि
त्तसंख्यानं गणनं हकस्याप्यनेकोच्चारणसंबंधादनेकत्वमित्यर्थः। न्तुसंख्यानामगुणाः
उच्चारणक्रियानवाक्यापांपत्तो सौ। तिवेशे विकातत्तोच्चारणसंख्या। स्वाश्रयविनाव
द्वौलौ क्रियमुतत्तस्याधनेद्रूपेतत्तमत्वे समवेकप्रयोगात्य हतामिलाशंकाे वेद व्यवहार
प्रदर्शनेनोन्मूलयति। नयथे विसमिध्यमाधीयत इति सामिधेन्यः प्रबोवाजाहपकूवं

ता: प्रकृता वेकादशाय कुर्वते विकृतौ द्वे अत्र विकृतत्वा निः प्रथमा मन्वा हसि इत्तमासि ति
विहितयाः इत्यायैश्च द्वादश शद शसंख्यासंपद्यते । तत्र शाखान्तरत्वात्र यो ताश
त्यविभागो तद् कं गो तालाहृ गो कं वा । पि वाक्यभेदेन वाक्य पं: । वेदोक्यमा स्त्र यत्र पार्थं को
ऽतेश प्रतिकूल वेदिति । अत्र तथापि न तापि गो घ्य पद्व त्र जलेहू ला स्पपत्तो अश्व
त्वन्नि रोधे अत्र प्रत्रि कृतत्व त्वत्ताप कार्य अग्य वाय कर्तं पूरि हार स्य शंक तेभ्यो वेदिति । किं रा
ता सवा महासाग्रो ए स्य प्र त्वे पिमु त्व स्ये काल स्यात या पाल्क पंत स्यान्नि रित्य पर्व: । अत्र
स्वोय पृ कत्व बाधो पी त्वाहा एतस्यो तिः एकां क पिला मे को दत्वा ता मेव मूल्ये नगृही त्वा
सहस्र कृत्वो दत्वा एक: सहस्र स्य द्विगुणो भवति पृथक्स्य पि सहस्र मपि तेन लोके पू वी संख्यो त
रेणो मुखे न गो रोन वा बाध्य तस्य स्वे पर्व: । कृपि सहस्र मिति । सहस्र शब्द: संख्यातक वी । वि
शेष वता स मा से सहस्र शब्द स्य गुणवचन त्वेन विशेष ण त्वा त्सर्वत्र नि पात न ता व्यात
त्य षष्ठी समास: । तिस्र स्येप त्वा द्र स्य द्विवि: साम र्थ्य न संबंध: । यथा ब्राह्मण स्य गो ज्य
तामि त्यत्र शानसं ख्यो पा: कर्तव्ये यथो जना त्वया न्यपत्र स्तो प्रति गुरुणो भक्ता ब्राह्म

णामभो जने न संबंध्यते। संख्याधारे भोजिते संख्यैव भोजिता भवति। गुणागुणिनोरभेदात् एवं
संघसं[illegible]तेरभेदाद् द्विसहस्रं सर्वेत इति समानाधिकरण्यं द्रष्टव्यमिति च समानकर्तृकत्वं।
प्रतिमंदो [illegible] मावच्छेदकत्वं [illegible] पदसंभवितत्रानेकइतिसंबंधः। पच्यो [illegible] काहरलामेकेनघ
टोनानेको नयुम पलके रोति। संभवि चेदमिति। अकारस्यैकत्वेपि विभुक्त्यन्तपाससर्वत्रावाच्य
तस्य प्रत्येकं भदेशी त्वेन नैयाकाशस्याभिव्यक्तिरिव तत्र इत्र कथं लिंगि: साधनेरने
के: पुरुषैर्युगपदुच्चारणात् सर्वेदवेति। एवं दोषे परिहृते न्यायेनानेदं साधयति। अन्यभावे
त्विनिवृत्तमिति चेत्: अन्यैर्भावो न तत्र तस्याभावः अन्यभावे व्याप्त्यादिद्विव्याप्य तेन ते
नोत्तरव [illegible] भावे भावप्रत्ययस्य यो नत्त्व मिति द्रष्टव्यमनवका शः शब्दः [illegible]
मितं भावः व्यज्यते। उत्तरव हेत्ववत्व पक्ष देशप्रमितस्य कालेन व्यवधाने देशस्य
मितं भावः [illegible] भवतीति। तत्र न चेति भवतीति चेद् [illegible] अनेन विम
त्वं देशेन व्यवधाने [illegible] कस्यन संभवतीत्याह। न चेति। भवतीति चेद् द्वित्वे अनेनविम
तोकारोनाहत्तत्वसत्यस्य: कालव्यवहितत्वात्। प्राकृतव्यवहितत्वात्सा हितो उच्चारितेका
रोकारवत्। व्यतिरेकासो तत्कारव्यवहितकारिकारवेच्छ। व्यतिरेके केवलोच्चारिताकार

१७

१५

वदिति प्रमाणं संस्थितं । पृथ्वमिकारादाव पि व्यक्तिभेदः साधनीयः पचषि शब्दस्य वायेका
लव्यवायो व्यक्तित्वया पि केवलस्य साधनत्वं दर्शयितुं पद्युगपन्यासः । अथ वा कालव्य
वायस्य वदि विघः शब्दानन्तरे हितत्वं विभुत्वमपि दूषयति । युगपद्देति । देशान्तरे मे
दः तत्र दर्शनमिति समभिसमासः देशादेकस्य चाकारे दर्शनादित्यर्थः । अथ पर्य इति । अ
कीनीन शब्दाच्च कुत्र युगपद्भवञ्जानेषु मध्ये स्थितो दिग्भेदः अकारस्य प्रतिपद्यते न चै
कस्य युगपद्दिग्भेदः संभवति । न हि हानस्यैकस्य इति । यदि पुनरिति । न दानन्दशभेदेन व्य
क्तिभेदकल्पनं संभवतीति तत्र दर्शयावत्स्यप्यविद्युत्तोनेति । न च पञ्चेत्यिपत्याय कुतः पदेकोऽपु
रस्तात्पश्चात्परस्ताच्च श्रुतसंचारा युगपद्दिवा कल्पमते एव मकारोऽपि तत्राधवा इति शब्दा
दप्रतर्कालभेदमेव देशान्तरसंबन्धमनुभवतीत्यर्थः चक्रे च योगपद्यभिमानः सु
धीः कालशब्दव्यवायस्य न योगपद्यस्य किन्तु व्यञ्जकध्वनीनामिति व्यक्तिवादिमतं । तेन व्य
ञ्जकध्वनिसन्निधानासन्निधानाभ्यामकारस्योपलब्धिभाविति भावः । जातिवादी व्य
क्तिवादिनं पर्यनुयुंक्ते । अनित्यत्वमिति । अस्यापादनस्य परानिष्टतां दर्शयिति ।

एक०
१७

क्रियाः शाब्दा इति। तथापरमुपगन्ता इति शेषः। अत्र करव्यक्त्येकत्वस्योपक्रान्तत्वात् ननु तत्किमि
त्याह। नित्यस्वेति। कुटस्थैर् विनाशिभिरिति स्वर्धीः। अविनाशिभिः सर्वगतैरित्यर्थः। अत्रानु
संचारितपादस्थान्तरोपलम्भोक्तं पटहाभावं बाधकमाह। यदि ते भिन्नकानि सा व्यक्तिरिति
मनुपपन्नमेव। उदात्तानुदात्तादिविरुद्धधर्मोपलम्भात् तानन्स्थ्येकस्यैवोदात्तपरित्यागे नानुदा
त्तत्वं प्रयुक्तं तो विरुद्धधर्माध्यासात् वारि वर्णस्येतु मीयतो सति च भेदस्य नित्यका
रः प्रत्यभिज्ञा चात्र जातिनिबन्धना स्वयं दीपकालिकेति वत्। व्यक्तिप्रत्यभिज्ञात्वसिद्धे
व भेदस्यैव प्रतिपुरुषं सिद्धेः। किंवर्तु या तार्किते तथापि वक्तृरूपादृष्टविशेषाद् वक्तृविशे
षाभिव्यक्तवन्तिति। नैव तस्मभेदस्यैव प्रतिभासे सत्यनुपपत्तेः। तस्मान्न जातिस्फोटपक्षोत्र स्थि
तः। अत्रैव ... परं मीमांसक एकत्वे युक्तिसर्वस्वमाह। यदि पुनरिति। अस्ति तावदिदं सर्वक
इति सर्वसंप्रसम्पर्कः स च युगपदेकेन युद्देशेषूपलम्भनेनेत्यापि निर्विवादं तद्वदकार
स्याप्युपलम्भ इति भावः। एकेन देशभेदेन युगपदुपलभ्यमानत्वहेतुरुक्तः सर्वाका
रलिङ्गाद्रिसेव नास्तीति वैषम्यमाह नैकरत्वेति। अत्र कारस्यापि विशिष्टाहेतुर्नास्तीत्याह।

वर्गैकत्ववादिना आ
दिप्रदर्शनोत्तमुक्तम्

द्वा-४

श्री०
१५
15

अकारमुपैतीति एतदेवं प्रपञ्चपूर्वमुपपादयति। श्रोत्रोपात्तच्छिद्रेति- श्रोत्रेणाऽऽञ्छुर
स्येति गमकत्वाद्व्यधिकरणो बहुव्रीहिः कुण्डलोक्तिर्न वा तस्याद्य सामानाधिकरण्यं वा। अने
न शब्दस्याकाशाधिकरणत्वमुक्तं। पूर्ववर्णानुभवाहितसंस्कारसहकृतेति सर्ववर्णबुद्धिनिर्ग्रा
ह्यो व्यक्तिप्रत्ययांगभूतप्रयुज्यतेनेनेति प्रयोक्तेन प्रयोगेण ध्वनिनाभिव्यक्त। आकाशोदे
शः स्येत्याकाशदेशः। शब्दः अयं चार्थः। आकाशस्यैकत्वात्तस्य कथमेकुल्यवच्छिन्नस्याश्रो
त्रत्वात्तस्यैवेंद्रियत्वात्संबंधग्राहित्वान्नियमाच्च गकस्य च वायवीयध्वनेस्तत्रैवाच्छि
न्नत्वात्तत्सहकृतेन श्रोत्रग्राह्यस्य प्राह्णस्यैकस्मिन्नेवाकाशदेशे त्वग्गत्यमाणत्वाद्देशभे
दाभावेन तद्विशिष्टोऽहं ह्यरकारेनास्तीति भेदं वाचाह। आकाशेति। स्वरूपतो त्वपि विध
दाभावे न तद्विशिष्टो ह्यकारे नास्तीति भेदं वा। आकाशेति। स्वरूपतोऽपि विघ
त्वघुयाधिवृशो न भेदस्याकाशोसत्त्वाद्धिशिष्टोहत्वात् छिरिसर्पः। बहुपद्त्वेनाकाशत्वे
जातिरव्यक्तौ स्फोटानुक्तं संयोगिधर्मभेदेन देशे च परिकल्प्यते। तेषु देशेषु सामान्य
माकाशस्यापि विघतः इति। तद्वदेवाकारस्यापि भेद इत्याह। तस्माद्धितिः। यावतापस्माद्
हवः। तस्मात् तदन्यत्व मकारस्येति। एवं व्यक्तिस्फोटेति एतत्ते जातिस्फोट एवाभिज्ञः। नवे

राम०
१५

वं धात्वादौ विहितत्वाद्यनेकयत्नमापतितम् इत्यत आह। आहतीति। सर्वत्र देशेऽकार जाति
निर्देशः अहर् समाम्नाये आह। तिनिर्देशात् तस्याश्च विहितत्वमतिज्ञाने तस्य च तत्रासंभवाद्य
पर्यवसानात् तस्मुमात् लभन्ते जातौ विहितस्यालंभस्ये वेति सर्वत्रेत्यादि सिद्धत्वाय त्वाधिकं प्रतियन्ति
विधानं च तस्मादेव शास्त्रात् तेन विप्रतिपत्तिं न वैकस्मिन्नात् सामान्येन त्रिविध न कार्यसिद्धौ शास्त्रं व
रित्रार्थमात्रयोतरे कार्यं न प्रयुञ्जीते निवाक्यासामान्य शास्त्रस्यापवादकमंतरेण विशेषोपसं
हारायोगाद् नियतविशेषो यसंहारे च सर्वत्र कार्यप्रसक्तेर् निवारणात्। सत्रकारेण हतिरेव
विहितेति तदीयेनात्यक्रमाहात तद्वेतितात् द्यावदेवं वेति मन्त्राह [illegible] इतिपदोप त्रासितानेद
नाद्यदाबसंततेनेन तत्रमायेनाहातिपदस्यानिलीनतात्तयरेवापि सप्तवपहरत्यर्थः। नसा
हप्पविषयं वनिः। किंतु दृष्टान्तकथन मेतत्। यत्र आह इति वचनेन सर्वं सवर्णग्रहणं प्रसक्तं
मतान्तत्रो रविहितो ऽभिसादौ सत्रकारेण तपरत्वं कृतमित्यर्थः। ननु अह हणकल्याण
वचनेन प्रसक्तं सवर्णग्रहणं वारयितुं तपरत्वं कृतं स्यादिति ज्ञापकमनुपपत्तिः। न वितीति कि
रयेन्त्रिनिसंभावने लिङ्। एतदपि संभवत्येवेत्यर्थः। तदेव विघटयति। प्रत्याख्यापनेति।

सवर्णे सवर्णो शब्दो येन लक्षिते अणुदित्सत्रेत्र अण्ग्रहणमय परिभाषं परिभाषायेन कर्तव्य
मित्यर्थः । उदित् कुग्रहणं तु सातत्र्यमेवावद्य अण्ग्रहणमणकर्तके पदह हलमिति विशेषणे समा
सः । अणं ग्राहकत्वमित्यर्थः । प्रत्याख्याते व तस्मिन्न परत्वेनाक्रतिनिर्देशो लिंगमेवेत्यर्थः । अष्ट
पूनअविभक्तावी हल्पघोरित्यादो जातिनिर्देशे सत्यपि दीर्घोच्चारणं तासां मध्यमेव क्रत्व स्वग्रह
णेन मवतीति । अनभ्याक्र स्वमेवोच्चारयेत । अष्टम्य अत्रो ओ । दिति तपरत्वेन तादुः । अवर्षपेचाक्रति
पद्म आम्ररणीय रति र श्रीयक्ति । हलग्रहणेषु चेति । हलो सामान्यविशेषण हल्पे लाग्रहणो विस
र्गः । अवात्तामिति तलुङ् । न सस्ताम दे ग्रासिचाम्यस लः परत्वाश्चलो सला ति लोपः सवाद
नि पदस्य दकोर विभक्तारयो शाहर स्वमाम्नापिके त्वे सलत्वात्स लभः । व्यत्पय है त्वर् पृच्छ चये
स्येके न तकाररेणो भयो न नु कुर्करस्तान संभवतीत्याह्नर समाप्ना ए विकत्वमुभयोर्नस्यात् । नच
वचनवलात्नस्यादिति वाच्यं । अमिमाः अपुरु इत्याद वर्णवत्वात् । यसत्कपदे डपरे शोपि
प्रतिलक्ष्यमाने चत्तर इति चेत्तन्नैकस्मिन् नद्धद्विराहारा निरस्तिप्रसंग कार्य माच्चे त्रिरिस्यत्रा सि
स्पचेदमुक्तं । ननु तव पंपदसार्थं इत्युक्ते च क्लिपदे विगतिर्वक्तव्या । न हि पमेव च्यक्ति रनकार्ये

त्ति प्रमाणाभावात्। न चाविशेषः। व्यक्तिपदार्थहानानात्वानन्त्योपाख्यकेलेक्षणसमवायोस्ती
ति महदनौचित्यमिति प्रमाणमनेनप्रत्याहारूपसामान्यादिति। लोचयन्नाह पिचवहाराद्य
क्ति निर्देशोपि भेदापरामर्शेन लोकवदभेदव्यवहारोस्ति। तिसिद्धमिदं व्यक्तिस्फोटसामा
न्यमस्त्कमास्त्कवेति। कुर्विदमेभाष्यमेवं योजयन्ति। नायं व्यक्तिस्फोटपदेशोग्यपः। किं तु जाति
स्फोटपदस्यैव तत्र पूर्वं स्मारयंपश्चिशेषः। पूर्वं जातिरत्र निर्दिष्टस्कन्धे संघातेऽनान्तजाते नि
र्दिष्टपते नाप्येकाकृत्वव्यक्तिः। किं तर्हि पदस्य व्यक्तयो निर्दिष्टपन्तदेतस्वैकपदं
वन्ति साहचर्यप्रधाना निर्दिष्टाः। तदिहसर्वा सा व्यक्तीनां सामान्यमात्रे निर्दिष्टमिति। एवं
च जातिस्फोटएवात्र विवक्षितः। क्रमेतोऽयदेशो व्यक्तिरस्यैवान्याच समक्रियादेशापांशास्त्र
प्रवृत्तिरपि श्रुतिकृताप्रतिपत्त्यर्थं चान्यान्यैव व्यक्तिपदेन तत्रावृत्तेरुपलक्षणत्वात्त्रि
दिष्टसजातीयेष्वपि प्रवृत्तिसिद्ध्यैव भवति। कथं पुनरात्मनैव व्यक्तिविशेषः भेद
दिष्टसजातीयेषुशास्त्रप्रवृत्तिसिद्धेर्वभवति। कथं पुनरात्मनैतव्यक्तिविशेषः
बुद्धिरित्याशंक्याहृ दृष्टान्तेन परिहरन्ति। तानेवेति। मुख्यो संभवात्तेपामाश्रयणं जातिप
दैव्यक्तिपरिग्रहवदहोपदैःस्तिभावः। तदेव महदरसमासार्थे जातिपरनिर्दिष्टेशेन जाती

श्री
१०

17

येषु कल्पेषु कृतं ते विहितत्वं सर्वत्र सिध्यति। सा दृश्यते तद्भक्त्यानुकरणे चात्र विहितत्वे कृते सर्वं सि
ध्यतीति सर्वमवदातम्। न चाप्यविवक्षस्याविवक्षायामनुकार्यस्योपस्थितिर्न स्यादिति वा वाच्यम् इति
कृत्ते प्रत्यभिधानव्यापारे सादृश्यप्रत्ययकार्यस्योपस्थितिर्भवति। न चैतत्तत्रानुपस्थितं तस्यैकपक्षता
वृत्तबोधविषयतेति वाच्यम्। अर्थाध्याहारवादे बाधकाभावात्। तात्पर्यग्राहकबलादुन्नीतः प्रसङ्गः।
लृकारायेकर्मणि प्रक्रियायामपरस्यैवेत्यनुशासनादर्थाध्याहारः स्वतन्त्रीकरणमङ्गविस्तरमा
हेत्यादावप्येषैव गतिरिति दिक्। ऋत्वकाललृकारस्योपदेश इति। न हि ऋकारस्वरूपज्ञापनेऽर्थमह
त्वं स्मरणं किंतु प्रयोजनार्थं लृकारोपदेशः। प्रयोजनं किंचित्प्रयोजनं नेहत्यपरतश्चेति तदुपदेशः। किं म
यद्यपि प्रश्नः। प्रश्नानिराकर्तुमभिवदन्नाह किमिति। वर्णान्तरमात्रादन्यल्लृकारस्यैकेन विशेष
णत्वाद्विप्रतिपत्तेः। निःप्रयोजनत्वमस्य देशायोगादन्येषामिवास्माद्विसामान्यतः किमप्रयो
जनं नं प्रत्यतीतिः सस्वा हाय हेतुकं किंचिदिति। आह प्राशयमाविष्करोति। अस्येति। अलौ
पातिनि। सर्वेषु सूत्रेषु तेषु ऋकारमाध्यादिषु कार्यस्थलेषु प्रयुक्तेषु लृकारस्य कल्पिष्यते पृथ
लृकारस्थानेऽपि ऋकारस्य विधिर्वेऽचवृत्तो नेनकारः। ऋवर्णलृवर्णयोः परस्परं तुल्यविषयाः लृवर्णात्मक

ग्रन्थ°
१०

क्लृपः क्लृप्तिः क्लृ। प्लवा न क्लृप्यत इत्यत्र तरविषयः। अर्थवत्त्वेन प्रसिद्धः। सम्प्रदायादिह लिङ्रूपक
त्वाद्विषया उच्यते अस्य हीति विशेषप्रतिहेतुत्वं द्योतयति। विशेषो व्याहृतिः। चकारो व हूमा रो
गस्समुच्चयार्थः। एवकारो भिन्नक्रमः अलीया नैवेत्यर्थः। अल्पप्रयोगस्याप्रिकार्योप्य उपदेशः
कर्त्तव्य इत्याशंक्याह। पश्चापीति। प्रयोगविषयः अस्मादिः सोपि लृप्तिस्थः स्वे क्लृप्तस्याप्यस्य इति
धातोः कृतलत्वस्यारिवा। स्तस्यापि किमित्यत आह। कृपेश्चेति। लत्वे कृतमप्याहिकृत्वादृकारवु
द्धे वात्कापी तिस्वराद्वीनिप्राप्स्यतिश्वासिद्धत्वाच्च प्रथममेव वा उपसंजातविरोधीन्य क्वापीति
भविष्यत्तीत्ता निवकार्यान्तरेष्व वंतीति पश्चात् लत्वमित्यर्थः। उपहरति। नार्थ इति। यतइयमा
शंकाश्रतो हेतोः उत्तरं परिहारं प्रवंतीत्यर्थः। अस्योत्तरमित्ति वा। सा वर्द्धिभक्तिकस्तासा। यद
कृत्तोरूकत्वनम छ्णन्तिरित्यर्थः कृलगतौ गुरोश्च हलः इत्यङ्। यस्य रूपस्य प्राप्तिर्बुध्याविष
यीकरणमर्थगतप्रवृत्तिनिमित्तरहितमभिप्रायमात्रमित्यर्थः। वृत्तिप्रविष्टस्य कृपस्य
कृपस्य विसन्नतयाप्रवर्त्तमानो हि स्यादित्यहिप्याशङ्कः तत्रस्थितस्यात्वसंपादनार्थः। यद्यप्या
क्वार्थिनां सो हाहरणमाह। क्लिप्तवानिति तत्र उपदेशे अप्रवर्त्तनसंगीताशंक्याह। स्वतन्त्रपीति।

श्री
१८

18

संख्यायाश्चावयवेतमशाप्रवृत्तिरर्थगुण्यायारः तस्याः सामान्यरूपायाश्चावयवेत्वयवाः भे
दाश्चत्वर्थः । नानाहः । जातिशक्तावृत्ति जातिनिमित्तारत्तिवक्तव्ये फलसाम्यादेवमुक्तं । गो
त्वशुक्लः पाचको डित्थ इत्याहरणं । यदृच्छाशब्दाश्चत्वर्था इति स्वभावतो नियतविषयशक्त्युपभा
वाच्चाउपपत्तिसर्वत्रशब्दस्वरूपमेवगमकत्वेनगृहीतं संकेतमहत्वेनिकोवादिवद्यबो
धकेसाधशक्तिः सर्वविषयाश्रयरूपमात्रविशेषणत्वात् जात्यादिशब्दानामपि गोदेसा
दीनां संज्ञात्वेन विनियोगदर्शनादत्वसाश्चाभिधाशक्तेरनिष्पादत्वात्सर्वविषयपाठेन
प्रतिनियतविषयंव्यवहारंशब्दानिवेदितुमितिविशेषणच्छेत्ते गौश्चियतेसवा नित्येडित्था
दिविद्धदेनादिव्यवहारासंभवानुरूपाधीनः । गोत्वादौत्वर्थस्य व्यवहारस्यवानादित्वाद
नादिः कल्प्यते । शब्दार्थस्य कल्पनगोत्वादशप्यानुसारे लोपपत्तेर्नानादिशक्तिविषयमकल्प
नात्वरूपेणात्तुगमकत्वमस्त्येवास्मतो नाविद्यमानशक्त्याधीनोपलंभः स्वाभाविकपिशा
क्तिः काचिद्धर्मसाधनं काचिदधर्मसाधनमिति न संकरप्रसंगः । गुणक्रियाशब्दो वर्तते गा
तिनिमित्तत्वाद्रूपादित्तुल्यन्यायावेव । गुणक्रियायामतेनेहताश्शिष्टप्रतीतिरितिषि

राम
१८

घटत्वतो:। शक्तिः गागिरित्यादयो विशेष्यवाचका इत्येके इति केचित्। पातिपत्तत्वादयस्त्व
त्वस्य गुणशब्दा इत्यन्ये। साक्षाच्छक्यतावच्छेदकतयाऽप्रतीतेः। तत्त्वेऽपि विशेषणत्वे इति गुणत्वलक्ष
णस्य भावात्। अथ शब्दे विशेषाति गुणा इति। गुणनिर्मलत्वे वर्णश्लिष्यमाणा हस्तिक डित्याद्विशब्दे
संज्ञासंज्ञिसंबंधग्रहो निमित्तके चित्ता स्वरूपमेवाध्यस्तं संज्ञित्वे निहन्ति निमित्तमे
त्यन्ये। नन्वयदृच्छाशब्दे किं प्रमाणमिति चेत्। अर्थपदवत्स्वतो रम्भ एव न तु तं। प्रमा
णमर्थवत्त्वं यदृच्छाशब्दे संभवेत्। अप्रयोजकत्वात्। तस्मात् सिद्धं तस्माद्वाच्यकं।
अन्ये त्वाहुः। अतः शक्तिमितं सप्तक मिता कुस संग्रहेः। सिद्धं सन्तिपुनः केवलग्रहणं शा
पयत्वाद्यः। अस्त्यसौ कृत्यन्ते यदेपीत्यत्तः। शिष्टप्रयोगतः। तत्तत्कार्यापत्तेर्निषिद्धः
स्यात् इत्यपशब्दवत्। गाव्यादयस्तु गवादिवन्निवृत्तिमतो इति न तेषां वाचकत्वं प्रयोजना
नंतरे विवक्षितो इति अन्यशक्तिजानकरणमथ इति। अन्यत्र करणमिति। अन्यत्र पञ्चावानां भावे नातास
द्दशक्तिमाया। करणमत्र करणात् ज्ञाप्य तेनतेऽन्य कार्य निष्टजातिप्रसाधनात्।

श्री॰
२९
19

लृकारत्वादिजातिसंघातपरत्वमितः। ये ऌकारादिष्वपि ऌत्वजातिरूपवर्णाः। तत्र चानं
ध्वबत्वेदित्यादौ वर्णजातिसंघातइति। एवं चाल्वविषयत्वाल्लकारस्य पिरस्तमायाहल्कि
कानुकरणशब्दरूपोः स्वरूपेणाविशेषेपि लकेतितत्वकृतकशब्दग्रहणातिकत्वाभ्यां
धर्माभ्यां विशेषोस्तेयः। ऌत्साधर्म्यत्वसोदाहरणमाह। ऌत्साधर्म्यमिति। ऌतिगीतिः वक्रु
कालमकइत्ति। ऌतत्वमित्यर्थः। ऌमप्तोरदइति। गुरोरनृतइति ऌतः सर्वोदात्तः सर्वाच्च
श्रुतिवचनादत्वमपेक्षते। गुरुर्देश्यार्थवाक्यमइति। अनचि चेति। अचउत्तरस्ययका
रस्यद्वित्वेप्रकृतइति। अत्र तभ्रीवितरायर्थात्कर्मणोकः। गमिरनंतरः। अनुदात्तं पदमे
कवर्जं। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः। ऌत्यादिष्वेवरूपेणत्वं सिद्धमितितत्रानत्वात्सत्यादि
कार्यं न स्यात्। ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिरित्यनाश्रयत्पत्त्रकारेणऌकारोपदेशः कृ
तः। इदम्भीमुक्तप्रयोगानामसत्वं प्रतिपादयति। नेतानीति। अत्र हेतुमाह। व्याप्यभावादि
ति। विशेषरूपेणाव्याप्तिचेष्टा। व्याप्यस्यकृतकशब्दस्यापि। कृतंनामकुर्यादितिस्यत्नरुग्
हीतोरेणादितिस्यत्नरुग्रहीतोरणादिकरुः। नेतसोत्रेनिषीदुवस्तुल्यनैनाहतकालरोशदे

ला० २९

न्याय्यः। तस्यैव वलत्वेन विधियोगः। संज्ञादिविधिस्यादिशब्देन जातिगुणक्रियानिमित्ताश्च
प्रवृत्तास्त्वान्विताः। एवं प्रयोक्तव्य इति केय्यट तत्र एवं प्रकृतताशब्दि जानुकरणमपि शब्द
स्यैवमात्र्यन्नाशिष्टस्यान्यथा शब्दानुशासनमस्य लृतकशब्दस्यानुकरणस्यासाधुत्वस्यादिता
कुः। तत्किमत्र सापकत्वे वलृतशब्दस्य नेसाह साधुप्रत्यायकमन्यते। गमितः। तेन लृतक
शब्दो चौ यकौ प्यसाधुत्वान्न कार्यमित्यर्थः। उक्तं चात्रापि व्याकरणपदार्थे यत्वत्रालोक
विप्रकृत्वाः। प्राक्तायौ स्तेष्वकर्त्तव्यं शब्देषु न तत्कुर्म्मिषु इति लृतकः शब्दः तत्र गाथा दिव
प्रकृतेरेव प्राकृतिमनुसरतीत्याह। प्रकृत्या सा विशिष्टस्य लृतकरइति। प्राप्यमिकरइत्यर्थः।
ननु सर्वेशब्दानुकृत्य प्रदेशाः किमर्थमत्र त्रेलोति चेत्। शिष्टप्रयुक्तानामेवाव्युत्पत्तिप
देशोप्यस्तीति ज्ञापनार्थमत्र लृतानुकरणशब्दानामव्युत्पन्नत्वात् दर्शयात्र पञ्च्यो
हेति। ननु पूर्वस्मात्कोविदेशोपइति चेत् प्रबंधमस्यातिवशेन कृतकशब्दप्रत्याप्य
[illegible] संज्ञयोरपूर्वस्यापात
त्वात्रिपोक्तव्यः। ननु लृतशब्द इत्यत्र कमित्य [illegible]

व्याकरणस्य स्कन्दुगतत्वेन शास्त्रवान्तन्त्रिमित्तत्वाद्गतिपतिर्वल्लीपसीति न्यायेन
वल्लीयान्तत्कथं वृद्धोऽतिर्यवतिल्लतकथंन्न शब्द इति चेत् तदः न्याख्यातेनानन्याख्यात
निनिवर्तनेऽपि हृषिड ।। न विड्ढुपोरन्वाख्यातत्वात्तल्लकिल्लडपीडेपदछ्याप्राद्वेति
वर्त्मावित्या हान्यसमिति जानादेकवचनेप्रत्येकेसंबन्धाद्यापन्नाकृतकथं व्याकरणा
नुगृहीतो नतयापूर्वपिडादिः किपृ प्रत्ययस्य विधायकं दृश्यनात एव पीति ।। कुपिड श
ब्दाविनिवो कुकामैः श्रोत्रल्पिड इति प्रयुक्तमिता रोपस्याधिष्ठानानन्तत्वादेवाः पिकृ
पिड इत्यकं कल्पमिति । तावत इति शेषः । ग्राम्यं वृद्धिरितिकृधातोः प्रसिद्धः तस्य प्रकृतत्वे
नप्रवृत्तिरिसर्पः । तत्रोरणा इवो वकुलमिति वाकुलका सिद्धपिडे प्रत्ययावेव कल्प्यौ न
प्रकृतिः ल इति धातुस्वप्रसिद्धत्वेन तत्रो नयकल्पनाप्रसंगः नन्ववयवकल्पनैव लाघवा
दिति मित्त्वकल्पतां न तु लक्षणाद्वहानिरूक्षकल्पनावक्ष्यमाणाहस्त्रयत्नेति । तत्र विधे
वसाधुत्वं गमकं तावद् दृष्टा शब्दानां प्रोक्ते प्रयुक्तत्वात् सत्वनिष्ठापादवयवकल्प
नाया पितृभूतं चितेवेत्सर्पः । आघातेपियत्नेनासक्रियतेतन्नापि क्रियायाः गुणो बाह्यधारे

राम
२०

पन्नतइति भावः। नन्विदं शाकटायनमते हलन्तकारस्यापि तन्मते भवेत् पाणिनीयत्वव्यर्थं वत्सतरारंभेणाव्युत्पन्ना
नाम यंगीकारात् दृष्टुं ल्लकार प्रत्याख्यानं। यदुक्तं नामधातुज माह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य
च तोकं मिततसि यायदृशयति। अन्यथा प्राहत्वे तिपदे छाशाहा नामव्युत्पत्ति माश्रित्य प्रयोजनमुक्तमिति
द् भावेऽल्लेह लोन तत्रित्राकृतौ भावाभावांगीकार विरोधः स्पष्टः। किंच पूर्वविध योपनि पातेनपतरे
राान्यस्य निवृत्तिः सम्पद्यते न च कृतकत्वे नकशाकृयोस्तद्नीत्याह। समाने चेति। कृतकशाकृस्य
घल्लकारस्य सामान्य वा चित्वात्। तत्र ल्लतकश ऋकस्य च पिंड विशेष निष्ठत्वात्। सि त्रविधप्रत्ययः ऋ
कार्ययोनिवर्त्यनिवर्तकभावेदृष्टांत माह। तथेति। गोत्वाद्यपोस्तद्भावमाह। नेति। द्व्यपहत्य
भास्वेयद्रुमेद्दैनैकदोषारंभाना रंभवदिहापि व्युत्पन्नाव्युत्पन्नपक्षभेदेन प्रयोजनकथनेन तत्रित्रा
करणयोरविरोधइत्यभिप्रेत्याह। नेवदोषइति। अव्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्यस्तत्र कारे ल्लल्लकार उ
पविष्टः। व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्य वा ल्लिकारे ल्लप्रत्याख्यानं। ननु यद्यपि ल्लफडविविकारं कल्पयि
तुं शक्यते। तथापि तं आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाश्च तत्पापरे कार्यादिद्धिघा दृत्वं वक्तव्यं
न्मुल्लादि क्लिनिता। तथापि ल्लदल्लक ल्लनाल यीक्तवादेवमुक्तं। अव्युत्पत्त्ये संनापदे पिपारथ

योगतः शिष्टप्रयुक्ता एव संज्ञाः कर्तव्याः। अनुकरणस्य योजने निमित्तं विवक्षा चष्टे। अनुक-
रणमिति निपातनकारव्यत्ययेनेति निष्टत्तकादिशाहत्यमात्रेणानुशिष्टत्वादप्रयोगत्वात् तस्य च शि-
ष्टप्रयोगत्वात् इहानुकरणमपि प्रसक्तमिह नानुकरणं वक्ष्यते विवक्षितमिति मन्यते। इदानीं दृष्टां-
तदा दृष्टीनिरूपयो वैषम्यमाह एवमपि। विषमइति। न त्वनुकार्यस्य दोषेणानुकरणस्य दु-
ष्टता। किंतु साक्षादेव हि तन्निविबद्धाचरणाद्धर्माधर्मयोरुत्पत्तेः तत्र च ब्राह्मणहननाद्यनुकु-
र्वन्नपि हि ब्राह्मणमेव हन्यान्नहि। तस्मादेव क्रियायाः विकल्पमनुष्ठानात् तन्निमित्तमेव पाति-
त्यं नानुकरणनिमित्तमन्यथा कदलीस्तेन छेदयपदः पानादावपि तस्मात्तानानुकरणमा-
त्रात्यत्ययपरतीत्यडनं तदाह। एवकारव्यत्ययेति। नानुशब्दो मदाख्यातादुलिमरति पूर्वकाले
समासः। मात्यगुणेकंठमस्य स तयोक्तः। व्यापादितत्वात्स्वरान्निपातः। एतास्पो विशेषयणा-
भ्यांस्त्वाश्च प्रकाशोलसेनेतत्पावसरे छे नजनमध्ये प्रकाशेन कदलीकाण्डछेदाद्य-
नुकरणेऽपि कार्यशंकाऽनुकृत्या विनाशितोऽपि। न कदलीकांडछेदेन हिंस्यात्सर्वा भूतानीति
निषेधातिक्रमात् कार्यशंकास्तीति वा व्यामहत्वाद्वितस्य वानुकरणाद्यनिष्टुरस्मै

निरूहस्य छेहदोषोपि नातिसाभाव्याच्छ्रुतप्यापि परदोषकीर्तनमेवानर्थइतिचेन्न।
तप्यापिनवधवत्प्रातिप्रमपिवैवंस्पर्धते। अथोच्यतनहरेत्सावंभवेसादृपल्क कर्तृरिः।
पादस्ते धुसमासत्स्पत्रतिं घोनतिं घतइति। तथ्येवाह। नसमस्येपतितःस्यादिति। तद्धि
यपमपत्तनैप्रकृतेयोजयति। एवमिति। अपंवेस्यइति। पदित्त्तकथाकृपिल्लतकशकृकेन
स्वित्स्यठकेतात्वायघस्यापिनमठकुर्वंस्तत्रैवप्रकृतेनश्चैनहि उक्तःस्यादेवापशब्दस्यस्या
प्यपशब्दत्वाद्धप्रयोगःस्यादित्साहा। नचेति। विपदैवाधकमाह। अवश्यंचेति। अपश
ब्दस्यैवेति। अप्रयोगश्चैवेसर्वः। असदुगाव्याधवोपभ्रंशगावाच्याः। अत्रनप्येसाशंका
हृन्नवैवोपशब्दइति। शास्त्रादुक्तिनघागाव्यादिविलक्षणत्वादित्यर्थः। असंदिग्ध
साधुभावमनुकरणमुदाहरति। अपरवाल्विति। असाधोरनुकरणमित्येतच्छंकास्पद
मप्यत्रनास्ति। प्रत्याख्यातोत्राह। कृपेश्चेति। कृपिस्थलकारस्याधीयपघपप्रकृत्स्या
नहिनावकार्यतत्रस्यादिति भवेत्तत्रैवमस्ति। कृपिस्थलकारपदार्थकेलाम्प्रयोग
स्थितेकार्यरणावत्रूपभावाभिस्येवमर्थगुपदेशोपीवानिरपाहाभवेदिति। तत्रदर्शनस्य

स्तौ ह्लृपि स्थानिवत्कार्याभावे नानार्थः नन्वप्रयोजनत्वात् । प्रयोजनं तु तरं तद्विघातः वा तत्
ह्रस्व एव ल्मइति । प्रयोगस्य सेद् मठकरणे न च प्रयोगे सर्वत्रासिद्धत्वमिति भावः । प्रवृ
त्तिवदतिप्रसङ्गः कार्ये उक्ते इति तात्पर्येण वृद्ध्या भिहृपिते अनुकरणस्य कृतितरस्य चतुर्द्धर्मा
नुसारित्वं तेषु पक्षे नृपेलस्त्वस्यासिद्धत्वाद् इकारद्वारेण ल्हकारस्य च कार्यं तत्त्वाद् अनुक
रणस्यापीत्यर्थः । क्लिपचेति ति । पचेत्पचति कि न चिदुक्तस्यापि द्विः पचेत्ति त्याहेत्य
नुकरणानि ततः कालकारकसंख्योपग्रहोपग्रहानवगतेरस्ति डंस्त्वं तस्य नास्ति किं
तु निर्भागितत्ये वशात्तत्समुद्दितस्तत्त्वं अस्याप्यतोऽतिदेशात्तु तिङ्विधानासिद्धिः
अतीइसाहेत्यिअश्रीत्वलतहृत्यासे स्थितस्यानुकरणे तत्स्थानार्थद्वयामभिधाप्याद्धि
वचनान्ते नेनां तनुमन्वलस्य स्यादिस्थस्यैव तदनुकरणे तत्र वाक्यप्रकृतिवद्भावः । ग
ल्लाघतुबंधस्य घुतालादित इतीत्सिक्त कृत्यानुस्नातत्वाल्ल्हकारेव परतोपलभ्दे श
करणाद्युधात्वनु बंधस्य ल्हकारस्याचूकार्यमनुमीयते । ततस्तदनुकरणस्यासिद्धिः
प्रकृतिवद्भावः । उक्तनापवस्यातिप्रप्रसंगमाह । पयो तिान चापशाबृहतिः इह प्रकर

प्यत इति भावः अन्विदं क्त्वा कात्यायन निरुक्तकारयोर्मते नवे नयोः ललिनात्वर्थवत्त्व
त्वारंभेण व्युत्पन्नानाम व्युग्मौ कारादप्रक्रमेण कारप्रत्यया व्याख्याने । पदक्रमो । नामसर्वधा
ठयमाह तिरुक्तो र्थाकारतो शाकटस्यवनीकमिल्प मिथार्थादेशापत्तिक्ष स्यया कृ
त्वेतिपादर्थाशाद्या नाम व्युत्पत्तिमाश्रित्य प्रयोजन न स्यात तदभावलक्षणेन ताति
ऽतः कृतौ भावाभावां गीकारविरोधस्सपर्धः । किंच एकविषयोय ऽभेयाते यतरेणान्य
स्यतिवृत्तिः संभवति । न च कृत्तकल्तकशल्दयोस्त इतीसाह । सम्मानैर्वेति । कृतकशद्वस्यघ ए
कारः सामान्यवाचित्वात्तल्लतकशद्वस्य चापेऽविशेषनिष्ठत्वात् भिन्नविषयतेत्सपर्थः । ए
कार्थयोर्निर्वर्त्यनिवर्तकभावे दृष्टांतमाह । नघयोर्भिन्नार्थयोस्त द्भावमाह । अनेनेति । कृ
व्यपदत्वजातिपक्षभेदे नैकशेषारंभानारंभवद्धिहापि व्युत्पन्नाव्युत्पन्नपक्षभेदे नप्रयो
जनकल्पनतन्निराकरणयोरविरोध इत्यभिप्रेत्याह । नैवदोषइति । अव्युत्पत्तिपक्षमा
श्रित्य स्वतन्त्रकारेणानकारउपविष्टः व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्य पाणिनिककारेण प्रत्याख्या
तः । यद्यपि ल्यपि कृदुपि विकारः कल्पयितुं शक्यते । तथापि [illegible] आगमात्र विकारात्र प्रत्य

श्री०
२२
23

दाग्धाशास्त्रीयाप्रवृत्तिरशास्त्रीयत्वेऽकार्यमपि शास्त्रीयमिति द्विरूपत्वे। न चापशब्दः
शास्त्रीयाप्रवृत्तेः। अनुपदिष्टत्वात्। न चापशब्दत्वं शास्त्रीये कार्ये नाप्यसिद्धं
तच्छब्दं न च साधोरसाधुत्वातिदेशो युक्तः। एवमशास्त्रीयानुकरणार्थं लकारोपदे
शः समर्थितः। प्रयोजनान्तरमपि प्रस्तावं च प्र। एकदेशविकृतस्यैति। ऋवर्णे द्वौ भागौ
रेफो रेकभागः। ततः परो विहितकरणोऽर्धमात्रोऽन्यस्वरविलक्षणः। यथोक्तं सम्प्र
एवम्लृकारेऽपि तत्रैकभागस्य लत्वे कृते स एव लृकार इति प्रत्यभिज्ञानात्। समक्षेनैक
देशी प्रत्यवतिष्ठते। कवेति। तृतः कचेति। न स्येदमिति। शोभिके धर्मे रजशास्त्रं स्वं तस्य
यः ककारः स्वरात्स्नोपादेशः। तेन विकृत स्वराजशास्त्रस्यालोपो न इत्यकारलोपः प्राप्त
यावत्स्वर्य्यः। येन शास्त्रेण विधीयते तत्र व्यवस्थानिर्दिष्टस्येति। एवं वसामीति शेषः।
यथाशास्त्रमेव तस्य तत्रैव मायाः प्रतिपादितः तत्र च षष्ठी स्थानेयोगे त्यधिकृतमिति
भावः। ननु लोपो न इत्यनेनान्ते तस्माल्लोपविधानात्। राजः कचेति विकारविधावपि
विशास्त्रेऽन्तं तराजशास्त्रस्य षष्ठ्यानिर्दिष्टत्वाल्लोपावश्यम्भावो येन शास्त्रे कीयमितत्र

राम
२२

माव्यमिति चेन्न । सामान्यतोऽन्तस्य लोपानेमिसजयोः कृत्वात् अत्र चानः कचेत्ति निर्दि
ष्टाभावात् एव पप्रसंगः । पाणिनीयमः प्रकृते वैगुण्यमाह । यद्वा विना चात्र टकारः ब
ष्टा निर्दिष्टः टपरत्वात् धातोरेव षष्ठ्या निर्दिष्टत्वात् तेन धातुकार्याणि भविष्यंति ।
नाड्कारान्तपरस्य पर्यः । कालायनीयवश्चाह । ऋकारो धातौ कथमिम हरोपारो
हमङः । अविभक्तिकाहुति । सोत्रः । षष्ठ्या लुप्ता लेके । समानमिबंध न इत्यवे टपर
त्वे वृत्तिद्वय प्रवर्त्तस्यष्टप्यकृन्निर्दिशकल्पनाऽनन्यत्वार्थाः । एवमपि वक्तव्यं प्रसिद्धस्य
त्र विपर्यासः श्वेतिपक्षांतरमाह । अपवादं पुनरिजो यष्टीति हृष्टास्यलनात्स्वेसर्वः । श्वा
हीनामि तिश्वयुवमघोनामित्यादो तन्त्रकृते प्रकृतमारव्यमित्यर्थः । अनुवृत्तिफलमा
हाः अल्लोपो नः नकारान्तस्येति न राजकीयमित्यत्रैकदेशान्विकृतस्यानेन लोपः तथापि
एकदेशविकृतेऽकारेऽप्रवृत्तेन स्यादित्याह । इत्याह । इहत्तहीति । नन्वेतस्मात्तवद्दनपापात्स
र्वं मंगेनोत्तरत्वेन वार्तिकं पठन्ति । वक्षते नियमास्तेनोऽरवतेरिति स्माप्तिनि मिति
त्यपोगमाडुपश्चेनेनऋकार एव वर्त्तत्वान्नेतद्वार्त्तिकरत्यादावकारः न रवा नरवान्वत्तिनज्रत्त

मासः। नित्ययोगप्रतिपादनाय अन्यथा समानाधिकरणसमासाद् कुश्री हि एव निर्दि
शेत्। गुरोररस्याजिकैयटः। तत्र। अकारस्येत्करणे पि रेफव्यतिवार्तिकादेवा नित्यप्रसंगः। तत्र रे
कस्य गुर्वपवर्त्ताभावात् न चानंतर्यसंबंध एवास्तीति चेत्। तत्र व कुश्री हेर भावात् न हि
चित्रगावोऽनेनताः स्यतिति चि [illegible] दिष्यते। तस्मादेवं व्याख्येयं। समस्तावयवरूपग्रहणाद् विष
योपमेकदेशमापोऽवयवप्रधानं त्वेद्यपदेशं तस्योपारयतीत्येवं परमेततरव [illegible] द
द्वौ रेफ एव प्रधानं तत्र रेफस्य लत्वं सर्वस्य न तदेशस्येति नैकदेशान्यासस्याप्यं विषयः नि
षेधे पि रेफस्यैकप्रयोजकत्वेनोपात्तत्वात् [illegible] लत्वेन विकृतस्यापि रेफकार
स्य स्थूलत्वात् [illegible] तिरस्मिन् इहनेत्यर्थः [illegible] रइति। अन्ततरस्य के दीर्घः स्यादिति ये धातोरवर्ण
स्य रूपे स्यादास्तीति प्रतिषेधापत्तिः [illegible] विशेषणान् हीर्घत्वस्यापि [illegible] तः स्यादि
ति प्रतिहरति। [illegible] स्येति तस्मानीति। एतदुपहसति भाष्यकारः। [illegible] नप्रसा
ल्यायत्त इति संबंधः। [illegible] प्रयोजनफलत्वकारोपदेशस्य [illegible] भंगेन [illegible]
उच्चितमित्यर्थः। न चालाघवमित्याह। सैवेति। यथा महाचं शोपमर्दित लडास्य [illegible] विशेषस्य

ग्रहणं प्रेहावतामठचितं तत्तचैतद्यपि व कॢप व्याकरणादि लपर्थः । न ऌकारोपदेशोस
त्यपि ऌरु प्राप्ति खेहत्वचक पं क्लृप्तः स्यात् । यस्मात् ऋऌ वर्णयोः सावर्ण्य विधानादृ ति प्र
तिषेधः प्राप्नोति । तस्याश्चावश्यं वक्तव्यं हि ऌकारस्य त्रेतीर्घ लं प्याप्यासादित्तिचेन्न । अत्र केचित्
ऌकारोपदेशः कॢप्तौ ऌकारस्य ऋ सावर्ण्य विधिरिति वार्त्तिकद्वयपर्यालोचनया वार्त्तिकस्य
सांहितिककार्यविषयत्वं न वान्तरङ्गत्वे विप्रतिषेधस्तथा हरन्तःत्तस्वर्णसंज्ञायांस्व
रसंधावितिविशेषणं दत्तेवान्यथा ऌकारोपदेशो ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यार्थं नित्य
त्वज्ञापनार्थः तेन ऌरु प्राप्ति खेहत्वत्रान्तरङ्गत्वे प्रतिषेधाभावात् तास्कान्तस्सिद्ध्याति । न ऌ
भासानेहत्वाद्दीर्घऋवर्णिनास्वज्ञालाभावोपपत्तिः तत्प्रयोजनं किन्नोच्यत इति चेन्न ।
तस्य ऌकारादित्वेनानुपपत्तेः । अस्य पाशलृप्यमानत्वापाठे हल्पचइत्यत्र तेह पि रप्रि
नि रिक्ताप्र ओ ऌ ऐ औ च समानन्यायत्वात् तत्र द्वयं सह विचार्यमाणे इह संयुक्ते ऋ तपरे
पदे रा इतिरे घाम्लाव न मप्रकं वा णकारस्य प्रत्यदे लाम्ऌकारोपदेशे विपरीतशंकानुदयात्

इत्यसंगतमिति संगतिं करोति। इदमिति। इदमुपदेशाद्रूपं वस्तु तत्परात्परतत्त्वमभेदेन विवि

धं चरति नानागच्छति तद्विचार्यते तत्र कुसंशयविषयतां नीयते। तथापि स्वारसिकशंकाना

स्तित्वापि कृत्वाक्षिनाक्षाप्य नाह। यः संशयः तस्य न केनचित्प्रतिबंधः तत्र किमनिष्टमि

ति वक्तुं वार्तिकांशमहरामीति। संधीयमानानवयवत्वात् उपदिश्यपरस्त्रिगीय यदपीयं क्रि

यावाक्यार्थभूतास्वाचासत्त्वेन प्रातप्याविसत्त्ववाचीति शाब्दं वद्धिन्नासर्वनाम्नायपरामर्शा

स्तत्वधर्मसामानाधिकरण्येनैव विचारयतो कर्मत्वं लभते। यथा पथ्यपमग्गो धावतीति सरथं

दर्शनेन च यमभिप्रायः व्याप्तसमस्तानामेवावकुवंश्यापहलोकतेषु तत्र तत्र तत्परतो व्युत्थानसं

गुर्विस्तुपदेशा एवतत्परत्वं सर्वप्रदेशार्थक्रियते। तत्परत्वात् परत्वफलेको विशेष इति

दृष्टुति। कश्चिदिति पदद्वयं तावामेव तत्र गुणदोषरूपः फलविशेषः स एव कथमिति चेत् शङ्का

र्थः संधत्तेत्रिविति। उपदिश्यमाने ब्रह्मणि शेषः उपदेशाश्रयत्वे व्युत्थानरूपवत्वपरत्वात्। चेतः प

द्रुतत्तोव्युत्थानसफलमस्तीति नतस्तपतोव्युत्थानं कर्तव्यमित्यर्थः। दोषान्तरमाह अलसा इति

तान्न चेत्याद्यनन्तपरिवृत्तकालः सर्वतोऽन्विति किमात्मग्रहणेनेति चेत् नाह। तेरादि। प्रपञ्चमेव

षुतानि प्लुतस्यादीनि संध्यक्षराणि ऐचेषु प्रथमे प्लुतिः किं यतः स्वस्यर्थः । यद्यत्र स्यादिदिशाद्योऽप्राप्य प

वचनः प्लुतमवामाप्नि स प्राप्नोति स्वर्थः । तस्याचाविप्लुतादि इत्यस्य तत्रोभीष्मा इच्छुद्रस्पोध न

हस्वत्वादि जयं नित्य लोपश्चान्मेधां विप्लुः समाकृत्य यदीपि यद्यमहासंध्य हस्वे कति यतत्वात्त स्व

ने प्लुते गोत्रात इत्यादौ तस्मान्नेच्छ त्वात्तेराश्रितस्य ईचनेनस्मात् तस्मात् हस्वसमाप्त्या येन परा णा

मुद्धारो चत्रिमात्रत्व मत्वा नावात्रस्य त्रैः ति कथ्यन इत्यादाव ग्निपरे ङ मङागम स्वन स्मात् ।

प्लुत प्रगृह्यस्याच्चीति तत्ता प्लुतां तरे ऋकारस्य वका धात्वान्मात्तत्ताप वकौ । प्लुतम प्रगृह्यस्या

कापीशीन स्विप्यतीत्यकं इत्यानी प्लुतसंज्ञैव न स्यादित्याहुः प्लुतेनात्त परत्वे त्रिमा

त्रस्याग्रहाणे इत्वाभावात्त्रिमात्रस्यावी वि धीयमाना प्लुत संज्ञा न स्यात् तस्मान्नत्व

विप्लवस्त्रोऽमस्यादानइत्यादिनेवः प्लुत विधानादेव प्लुत संज्ञाम विष्यतीति चेत् ॥

त्रास्य प्यानुपपत्या विधीयमानः प्लुत इकारोकारास्यां गृहीतं ईकार ऊकार

स्यस्यानत्वस्त्र त परइति द्विमात्राभ्यामव्येकारैकाराभ्यां मात्राकालयोरेकत्वेऽग्रह

श्री
२६

26

रणाद्यद्योद्धृत्वेन विधाने स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमेव इति स्वत्वं कर्तव्यं तत्र परत्वेन तत्रयो
रत्र हल्लोन्त्या प्रभा क्वा। परत्वकृत्तपरत्वेष्वपि दोष इत्याकुलानाद्वेत्ति। उभयथापि सत्रमारभ
णीयमेवा। अत एव परत्वे पूर्व इति जितरत्वे त्वे च इति स्म सावर्ण्यापत्त इति। वेचौः पूर्वभागस्या
र्द्धमात्रत्वात् उत्तरपोऽध्यसार्द्धमात्रत्वाम ह्रस्वग्राम वत्त तम्भूयस्त्वं यांतरत्तमव्यपदेशाइति
इगेव कृत्वादेशौम विषतीत्वा शायेना यंपोगो वार्त्तिककारेण प्रमाणत्वोपत्त इत्यर्थ
पत्तीति। पृ ङ-र्थता पि सत्रस्वप्रत्याख्यास्यत इत्यर्थः। ऋकयो पृङ पूर्वोत्तरभागयोः सम
त्वेपि शाकृत्यर विप्रतिषिधात तुत्तरभागेन समान स्थान इगेव कृत्वादेशे स्यान्न पू
र्वभाग इत्यर्थः। यद्वा एकारै कारैऋ उ द्वृताल व्योस्या विकल्पेकीप मते इकारोकार
वेव सस्थानौ नत्वकार इत्यर्थः। इ ई त्वेल्वपि यद्यपि समानं तथापि प्रकारांतरमप्यत
त्र संभवतीति तदुक्तं। तत्रापि समप्र विभाग इति मते ए ऐ च समाधानं द्वयं बोध्यं। अन
वर्द्धैकारार्द्धैकारयोः सस्थानतरयोः सत्वात्समानस्थानस्ये कोऽप्रसक्तेः सत्र मा

रम्यमेवेत्युक्तं। ननु चेत्। परिहरति। नतौ स्त इति नयोरभावादेवाप्रसक्तेः। एकाल
व्यो ह्रस्वयोरेकारौकारयोः स्थाने इकारोकारावेव सस्थानौ भविष्यत इत्यनारम्भस्त्व
मित्यर्थं चेत्तावेचेति। तयोः सत्वे ह्रस्वसमाम्नाये तावेव लघुत्वात्सामान्यानि रूपदिशेदुप
दिशाम्भ्याचेत्ता म्यां दीर्घ ऋतेयोरपि ग्रहणं लभेत स्वतिश्च काराद्विवर्तन। न तयोरेवोपदे
शोऽस्तीति त्वत्र मात्रिकपारे वतनपरत्वादुणा सेन्त्रासादिति वा। यत्तत्र स्वरूपेणोवेका
रौकारौ दीर्घौ तावत्स्वरोमि इ दृश्येते न त्वेऽतिप्रतासाहारेणाश्चनतात्वेन च सवर्णग्रहणा
मपि न भविष्यति। एवं सति न को विविशेष इति चेन्न। तस्य दुरपि विशेषो बोध्यव्यस्ता
यक इति। अर्धमात्रालाघवमेव विशेषं पण्याभासेवक्यौ पदेशे ए ऐ इति दीर्घ
योर्मिश्रं चतुर्दश यत्र एकेति गुणसंज्ञायांसारा द्विद्यं पूर्वकत्र प्रसंगफलन पासार्द्धप
रामात्राः असवर्णाभासे ह्रस्वसमाम्नाये मात्राद्वयं गुणसंज्ञायां तु च न स्त्र इति मि
लिताः षडेव मात्रा इति लाघवविशेषः तस्मादेतु पदेशात्तयोरसत्वबोधक इति भावः।

पादित्वेन रत्नपरदेशास्तदसत्त्वेन प्रमाणां लब्धविरोधादिति शंकते ॥ ननु चेति ॥ छंदोगाना
मिति निरुद्धं रतो बहुव्रीह्यकुत्सपेद्भिति निदर्शयति । सुजातेषु इति भवाय प्रमादः श्रमादि
पादं पर्यस्ता वैरप्रमादेनैवांगीकारात् । अव्यय परस्मात्ः पाद सुसाद्धुकारद्वैका
रयोः तदीयपदापत्ति प्राक्त्वे विरधानाच्च । पार्थद्रुतिरिति । शास्त्रो विशेषा ध्यापितं
समयः परिवजते नवाक्य । तिरुद्धा रंगीति विशेषप्राप्त अस्मर्थः । सर्वथा त्वासाधार
णोऽस्मिन् शास्त्रे तच्छाववोमत्र प्रयोगार्हयोरुपदेशो नातीव प्रयोजनवान् । किंचोप
देशोऽन्यत्रापि तथाविध प्रयोगः स्यात् इति सर्वत्रैकौ दीर्घो वे वोपदिष्टे सर्वग्रहणा
न्नागिकयोरेत्वे सत्यपि सुजातेइत्यादौ प्रसक्ते स्यात्ः पादमिति प्रसक्तिभावस्यासिद्धेः ।
ननु स्यातां तरप्रयुक्तयो रिहग्रहणे को दोष इति चेत् । नाप्रवृत्ते गणितं प्रत्यायात्
तमेव पृष्ठोऽन्यत्वविधायेनरतमेवेनतयोरेवप्रसंगात् तदर्थमेव सत्यारंभे तु गौरव
मप्रसंगो नाप्येवमतपरत्वेप्येव इति केन वक्तव्यमिति सत्यापितं । दीर्घान्तरे वार्त्तिककार
आह । एकादेशाद्दीर्घा इति तादाव्येकादेशात्वेन तेषामपि प्रसंगः स्यादित्यर्थः । न

नुप्लुतस्यविषयेस्मृतेइति।तस्माद्देवेतिचेतानपत्रप्लुतात्प्लुतप्रसंगःयथाप्लुताद्यो
रित्युक्तेस्तस्मात्तपरत्वेस्थाद्योरित्यस्य दीर्घस्यस्थानेप्लुतमाभूदितीत्वेनैवेकारेसिद्धेपुन
र्वचनमदीर्घप्रतिपत्त्यर्थमिति।स्थितेऽर्गान्तर्योविदेशबाह्यप्रयत्नयोःप्रसंगेप्लुतस्य
विषयेस्मृतेइतिनियमःकृतः।इहहस्वप्लुतेएवांतरतम्यात्प्राप्नोतीतिनायंनियमः
प्रवर्ततेऽत्रगुणादिस्वत्वादाणं स्वनतापरिहर्तुंशक्यानचेतिजिज्ञासः इच्छुजितान
र्हीतिउत्तरमाह।नेति।एकदेशिनोदीर्घग्रहणस्यप्रयोजनमभ्युपेत्यैकादेशप्र
स्तावेकृतमेवतदित्याह।उपदिष्टादिति।सतियोगविभागेसवर्णाद्ग्रहणाद्दीर्घे
कादेशाविधौदीर्घग्रहणमनुवृत्त्येहमिदिरित्यर्थः।अतिप्रसंगमाशंकते।इहहापी
ति।पयस्तुदित्वात्पिपूर्वःविद्धमिति।व्यधनाउनेतिहूलग्रहणेतिसंप्रसारणसंप्रसार
णाच्चेतिपूर्वरूपं।पयंतीति।अनतोण्यगणेइति।परहूपं।अभ्युकइति।इकइत्यविका
रवललक्षमरहितः।प्रप्यामयोरित्यतःपूर्वसवर्णोदत्युवर्णोः।एवमप्येकादेशस्यदी

र्थं सन्धेः पूर्वग्रहणं पूर्वस्वरूपताविधानार्थं स दीर्घनिवृत्त्यर्थं न वक्तव्य। प्रथमयोरित्येव सिद्ध
त्वान्न दीर्घ इति किमर्थमिति चेत्। वा छन्दसीत्यस्यापि विषये तस्य तत्रानुवृत्त्यर्थः। वा छन्दसीत्येक
योगे क्रियमाणे तोऽस्मिन्नस्याविषये योगविभागो व्यर्थो वा नूयस्याजातीयस्य इति। पत्का लटस्य
र्थः। संप्रसारणाच्चेत्यत्रापि अमवपूर्वं स्वस्य वाची पूर्वशब्दोऽनुवर्तते। नवि रूढमित्यत्रापि पूर्व
रूपं भविष्यति। ननु तत्रापि तत्त्वेनाऽनुवृत्तावपि पूर्वग्रहणत्यागार्थाधिकात् प्रस्ताववशाद्भावः इत्यपरे गोपा
सहाऽन्तरस्मात्। इयवेरो। ष्व ङः प्रसारणं मितां दिमित्तरूप रस्य रणः संप्रसारणाच्चेत्यत्र
दीर्घानुवृत्तिं ज्ञापयतीत्यर्थः। न च नियमार्थमेतत्स्यात् हलः उत्तरस्यैव दीर्घो भवति न
उत्तरस्येति। व्यावृत्तिकात्वाद्विधि विधिर्नियमः संभवे विधिरेव बलीयानिति विधिर्बलीयस्त्वं नियम
मो न भवति। एवं दीर्घ इति योगविभागे ह्येव संबन्ध इति सिद्धे तात्रा आह्निमा हार
हलन्ते। अकारस्यौरस्त्वान्न तरत्तमोऽरपरत्वे नाकार एव सवर्णदीर्घ अकः सातिवर्तितः।
नवान्तरतमप्रापणार्थं यण्कृतिः। एवं दृशि वा अप्यान्तरतमत्व विशेषणस्वीकारेण न स्या
निष्ठत्वात् तावद् यण् इत्यत्र विग्रहोऽन्त्यविविक्त स्वर स्यैव अवतां प्रसङ्गे तेत्यर्थः। पतञ्जका

देशोपकरणे दीर्घग्रहणमनिष्टकार्यं तत्तत्र मा भूदिति तत्कर्तव्यमित्यत आह । न च ब्रूम इति
। यद्येतत्प्रकरणेन कार्यं ब कथं तद्दीर्घत्वं कुर्वन्नेकदेश इति ब्रूय इत्याह । कुचेति । परिहरति ।
संज्ञाविधावित्येवत्र दीर्घत्वमाचेजदैङ् सूत्रे एकपानां विशेषणेन मत विधेयपार्श्वगुणवृ
द्धोरिति तु देशस्य विशेषणत्वे वाक्यभेदः स्यादेङ् गुणसंज्ञः स च दीर्घ इति आदैच् वृद्धिसंज्ञः
स च दीर्घ इति आकारो वेवा बाधक इति चेत् तावता गुणविधौ दीर्घग्रहणं तपरकरणादकारेणानसं
बंध्यते किं तु एङ्वेतां सरस्यातपरत्वं वार्णिकस्काकारस्यानामिनत्र एव चादैङ् सूत्रे आकारस्य तपरक
रणं सवर्णार्थमित्यपजर्य्यत्वमुनाहरलो लेनने एङैचो । द्विपात्र चतुर्मात्रिकयो गुणवृद्धिसंज्ञा
भावादेव निवृत्तिः एकार्थत्वाच्छेत्वनाम्ना संज्ञाविकारे एकादेशाद्व्यपदेशापिधानोपपत्तिः एकादेश
स्य दीर्घग्रहणेनाविशेषणेनात्र न त्रापि दोषः । न चैङैच् मात्र विषयत्वेऽपि दीर्घ स्य सम्यगाकाश्यमेद
स्तदेव स्वरूपेण विनियामकविशिष्टस्यानुवादात्तस्मर्त्वव र्य्यत्रात्समभयन्यनेत्यादिवत्तान्तपाप्ति
लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वात्तु मात्र कथमापादितमिति चेत्तावत् । दोषोऽत्र तु मात्रेऽपि तपुरूपात
इति तत्र प्रसिद्ध इति केचित् । अत्रे तु आहुस्तावेव दुर्ज्ञाविति सूत्रे भाष्यकारेणाइत्यत एव च

ठमीत्र्यः सूत्र इत्यत्र तत्त्वाल्लोके व्यक्तिप्रसिद्धेरित्याकृतः एतस्मात्प्रकारोऽध्यवयति। ततो हिंस्याल्लिनात त
परे इति। तपरसंज्ञि सहचरितत्वाद्गुणवृद्धिसंज्ञे तपरे इत्यर्थः। यथा गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिसंज्ञकाव
र्णौ गुणवृद्धिग्रहणेन तपराएव प्रतीयेते तादृशानामेव संज्ञाविधानप्रस्तावात्। ननु चेति। वार्णिकका
रो वक्तुमयोजनार्थं वक्तुश्रीहिमेवाग्निः प्रपदितिभावः। समासद्वयवादीपरिहरति। तादृशीति। अपि
शब्दस्तत्रेत्यर्थद्वितीयसमासोपादान स्वचनार्थः। सहि वरो ऽद्वर्णस्येति वर्णग्रहणं पंचमीस
मासे ज्ञापकं। नन्वेदैः छद्महे भां पंचमीसमासे दीर्घाणामेवोपस्थितिः स्यात् उपस्थितेष्वतैः स्ववर्ण
ग्रहणं पंचमीसमासे ज्ञापकं। नन्वेदैः छद्महे भांस पंचमीसमासे दीर्घाणामेवोपस्थितिः स्यात् उ
पस्थितेष्वतैः स्ववर्णग्रहणं कस्मान्न भवति। नत्वनुच्चारितानामप्युपस्थितत्वं संभवति। अग्रा
हकतान्तच्छ्वारितस्यापि अगादिसमासार्थेरूपस्थितानामिव दुर्निवाराश्च वज्ञापकं नैर्थक्यं
स्विचलादिष्यः स्वादीनामित्यादिनिर्देशाः। तेन गौरिकवृक्षस्यादिषु च त्वादिसिध्यति। पंचमीसमा
सेनोच्चारितेष्वेव न तत्कालत्वमादिसिद्धेत। मैवं संज्ञापामनुपपुज्य माभं तांपरत्वं न तु पस्था

एम

येषु संज्ञिषु सा मार्थान्तकालाव्यवधारणां करिष्यन्ति। मध्याः सौष्ठवादिसामानमङमुणि कृतं
टि लं ऽम प्रत्याहारे व्यर्थं सत्सामर्थ्यात् संज्ञिषु ऊ दि पूर्वक रोतीति नायं दोषः। अथवा ग्रहणा
क सूत्रे अपूर्वाद्यं संज्ञे सन्तु व्रते: श्राद्धस्य संज्ञायां विधेयामतास्सवर्णानां न ग्रहणं करोतीति तस्मा
दुणादि द्विसंज्ञाविधावपि न सवर्णग्रहणं ऽ तु तरपरत्वे एवात्र प्रामाणिकः। पूर्वं वद्दे हृद्धि
संज्ञायां त्वाकारे तु परभूतो तपरकरणमेव जयं विभिन्नसिद्धे ऽ मुण्टेव सामर्थ्यमत्र ऽ अदद्रि
त्यत्र तु तकारस्योभयार्थत्वस्वीकारात्पूर्वं च विहितार्थस्य कथं सामर्थ्यमतः संज्ञिनौरेदौ
तौ रूपकुर्याद्विति स्यादेव तत्र सवर्णग्रहणानि नियुक्तमुत्पश्यामः। रूढेतरविचक्त्रो वर्णो
स्यातत्परत्वे घादेरेव स्यात्त्वाहरिति। केवलवकुव्रीहिवात्रे समासद्वयवादि नैमतिशं
कतौ। परिति। केवलवकुव्रीहौ नायं दोषः। समासद्वयवादी परिहरति। नैव इति। द
पूर्वतिईशे च तत्परसूत्रस्याप्राप्त्यभावात्सवर्णग्रहणान्नाप्तिरिति भावः। केवलवकु
व्रीहिवादी घाह॥ अथ किं तकार इति। केवलव
व्रीहिवा घाह। किं इकार इति। समासद्वयवा घाह।

श्री
३०

30

ऋश्रीह्रि वादिनस्तत्व मिः प्रयोजने तत्परत्वं चक कारे सवर्णानि ह्रस्वदीर्घप्लुतोत्तरांपि न प्रा
प्यर्थं चेत्तिवाच्यं॥ ऋकारस्यापि न्नत्वादि न्नकालानां ग्रहणात्प्रसंगात् तांगुणानां चाभेद
कत्वादित्यर्थः। अत्र एके वलव ऋश्रीह्रि वादिनोऽसंदेहार्थः अथवाऽसंदेहस्य व्याख्यानत
इत्यादिना व्यापगर्भ व्याख्यानास्ति कृत्वान्तकखेमुत्वार्थो वातकारः एवं समदकारइत्यर्थः।
नन्वेतन्नित्स्वरितमित्य न्तेन भाष्येण विरूद्धं तत्प्याह्नित निनित्रत्यग्रहणं कर्त्तव्यं॥ द्वि
उत्त॥ घुम्भां घकभिरित्यत्र माभूदित्यकारादित्स्य आश्रयेण तत्रत्याख्यातेतेतोदसोसर्दो॥ द्वित्यत्रे वभा
व्यमत स्वापुकारस्यसवर्णग्रहणकात्स्यादितिनः परसत्रेदकारे गिचत्वमतोनिर्द्दिश्यतेत्मेन
त्कालस्य ग्राहकोदकारइति उभौ। पूर्वे च डकूदित्यारावपि ह्रस्वपरत्वमेवा तेन स्वरितत्वं नभवति
ह्रपर निर्द्दिशा ऋकवादि बुद्धो दीर्घे दोषः। परित्तत इति अत्रके चिदाऊः। ऋ होर विसप्तत्र पकारधारस्यण
त्तकोवास्काले न्नविवहितः तत्याचतपरस्तकाल स्येति प्रतिजस्तं स्यासिद्धत्वात्यकारधकारावेवे
तिनतेप्रवृत्तिः अतोनपूर्वो परः विरोध इति॥ अन्ये ठवार्त्तिकमते रुठ्ठो त्वे दंभाष्यं तेन नत्वि ऐधाकाम्

एम
३०

दिति॥ वक्ष्यते तपरसूत्रे इदकारनिर्देशो भाष्ये प्रौढिवादः। तथाह्यि अदसः अ्यां कित्यत्र
त्यदाद्यत्वे कृते दीर्घोल्लियोः प्राप्नुयो दीर्घः प्रत्ययाश्रयत्वाद्बहिरंगः उत्वं तु प्रकृतिमात्रा
श्रयत्वादंतरंगं पूर्वं क्रियते तेन तस्यैव सत्त्वाच्चेति दीर्घो ल्लियोः प्राप्नुयोः दीर्घः प्रत्ययाश्रय
त्वाद्बहिरंगः उत्वं तु प्रकृतिमात्राश्रयत्वादंतरंगं पूर्वं क्रियते तेन तस्यैव सत्त्वाच्चेति दीर्घे अमु
ष्यामिति। किं तपरसूत्रे इदकारनिर्देशेन। यवाद्यादिचतुर्दिक्षा तेन तपरत्वादेव तत्सिद्धे
रित्याह। न त्वं नु प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रसक्तेष्वेवेति न भविष्यति। अत्र पकारधकारस्थाने
निकरइकारइत्येव रूपस्य यत्नस्य कैय्यटादिग्रंथ एव स्पष्टतरत्वात् तस्याप्रवृत्तिः
ध्याः सूत्रवार्तिकयोरिह दर्शनात्। यंपत्नी महानस्मात् इति सिद्धांतेधारण
सपार्थ्यं कं भाष्ये चांगस्य सूत्रमस्मात्सो नापूर्वकं तत्र पूर्वेण तत्परिभाषायाः उदात्तता
द्युदाहरणात् रोयोचल्लोः समासा इत्यत्रैव दृढ। तस्मात् हितउदात्तमर्द्ध कृत्स्नां पूर्वस्या
दुत्तरस्यादुत्तरस्यैव तुल्यविति। पूर्वोत्तरस्यपत्वादितिसंतिव केचित् विप्रभागावर्णं

श्री
२२

31

तरस्य दृश्याः अकारादिष्वकारादयः एकारैकारयोरेकारो ओकारस्यो ऋकारॠकारौ
ऋकारे ऋः ऌकारे ऌकारः तत्राकारस्यापो वर्णादिवत्स्थानाः प्रकारादिरूपप्रसिद्धि
स्थानात्क्रमेणोपलब्धेः अश्च औ इति स्याणिपूर्वमकारः पश्चादिदुतादितिप्रतिपत्तिः
स्थानक्रमाभिधानाच्च पूर्वे केवलाल्लभ्यो औ औ केवलो हृस्वादिवन्नित्येकमपस्था
नद्वये न क्रमेणानिष्पत्तिः अतः संयोगमात्रे गुणे तेषु केवलवर्णानिर्वचनं कार्यं स्याद्वा
न वेति विचारयति। इदमिति। वर्णानां समानानां तयः इति। आत्वादिनेत्यर्थः।। वि
चारे प्रश्नपूर्वं बीजमाह। कुतइति। इह समस्ता या आपीति। ऋ ऌ ए ऐ ओ औ इति। अव
यवा आपीति। अइउण्। हयवरट् लण्। ञमङणनम्। इति तत्र समस्तपदपरनिर्देशोऽवयवानां
सन्निहितानामपि तेषां तेरीयकत्वादजादिसंज्ञा भवति। अवयवपरनिर्देशे समस्त
स्यापि कार्यं यथा हयवरेत्यत्र हल संज्ञा तत्राकारस्योच्चारणार्थत्वेनोपादानात्
त्यजभाषान्न निर्देशाद्धलादिसंज्ञा न भवति। तेन दध्यत्र तेषां तावन्नेव एवं परमो दे

नाम०
२१

शोभवति। तत्रास्माद्यः समुदायादेशोऽत्र ऐ औ इत्यादिसंज्ञायामस्यावयवान्तं
तरीयकत्वान्निवर्त्तिष्यति। एवं सति अत्र अइउः इत्यादावक्ष अवयवकार्यं प्राप्नोति। समुदा
यकार्यं च तत्र परत्वादन्तरङ्गत्वात् तत्र सा स्यादित्युदितत्वेनाप्यन्तरङ्गत्वादवयवप्रसङ्गः
अवयवप्रतिपत्तिपूर्वकत्वात्समुदायप्रतिपत्तेः समुदायकार्यं च बहिरङ्गं। न चाना
दयो निरवकाशा अत्र ग्रस्याया हि तदवकाशान्ता। न त्वत्रापि परत्वान्नाभ्यामिति चेन्नाना
ये नेनाप्राप्यमाणे यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधक इत्येवं च दधीदं इत्यत्र यथा
इकारः सवर्णे दीर्घत्वं प्रतिपद्यते एवमत्र अइउः वा ओउ इत्यत्र एकमित्यादावेकारोकारश्च या
रणकारोकारावविसवर्णे दीर्घत्वं प्रतिपद्येयातां। अत्र ओ इ ऊ औ इत्यत्रावयवानामाधा
न्ये न निर्दिष्टत्वाभावेऽपि समुदायनिर्दिष्टो नान्तरीयकत्वान्नैषामप्युपदेशास्त्या इत्या
मितिग्रहणप्रहणं शंकान्त्यं तरप्रवृत्तिः अनेन ग्रहणप्रहणकाबीजमुक्तं। समु
दायेऽवयवानां निर्दिष्टानामतस्मात्स्वकार्यप्रयोजकत्वान्नरसिंहवज्ज्ञात्यंसंयोगा

द्दर्शनान्तरस्तादृशमात्रेणानन्तत्कार्यप्रवर्त्तनादित्यर्थः। पूतदेवोपपादयति। हृस्वं
प्रवृत्तमिति। संध्यक्षरेषु ए ओ ऐ औ संध्यक्षराणि। समानेति। अ इ उ ऋ लृ इत्येते
समानशब्देनाभिधीयन्ते दश समानाः इति वचनात्। निःफलेवार्त्तिकमित्याह। नैवेति
दीर्घोत्पादनात्तु विकल्पः स्यादिति ऐच दीर्घा नुकृता स्सन्निमिति। ज्ञापकमन्यदप्य
ति। नेति। ज्ञापकान्तरमाह। यत्नहीति। अयं व्याप्यायोगविभागवैयर्थ्यस्यादित्यर्थः। आ
कारस्याकृष्याद्यक्षरमिमिति लोपे सति पूर्वस्यापित्वमिति तकः समानाक्षरदित्यव्याप्यपतिति। अ
स्तीति। स्त्रा निवृत्त्यभावादिति। अतः परस्मिन्निमित्तेऽपनेतेति भावः। अत्र सिद्धत्वादिति। अपि
ह्रस्वत्रामादित्यनेनाहेदृशो व्यापोरित्यत्र गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थेत्वयान्यथासिद्धं किं
त्करणमिति। ज्ञापकात्ववित्ययतिति। नैतदस्ति। ज्ञापकान्तरमन्यथासिद्धं दर्शय
ति। यत्नहीति। तत्र स्ववार्तिकं निःफलमेवेत्यर्थः। न च अच्छेद्रोगापेक्षाहोठस्याकिंत्वेसत्या
कारस्याकारस्याकारलोपे सति पूर्वस्याकारमत्ययाकारयोः पररूपैकादेशस्यादिति वै

द्वैतधातुप्रत्ययचतुर्ष्टितोधातोरित्याकारलोपः स्यादिति वाच्यं सन्निपातपरिभाषया लोपो न
भविष्यति। अकारस्थानिवत्स्य यः शास्त्रः हातौ लोपस्यानिमित्तं दीर्घत्वं ठकस्थानिवत्त्वे सन्निपातस्याभ
वति। वाचावातरति या चो निमित्तं चे त्याघर्षे वागादि प्रातिपदिका दीर्घ वतो ध्वनिमित्त कौञ्च
तोमाभूत्ता सिति दीर्घस्ये कवर्णवस्थानो वाच्य इत्याह। एके तितौ घचष्ट रगो घचोस्त्व
परिमाणाख्यादेर्यद्दित्वि घच यहणेनेव गौनौ शब्दाभ्यामपदिव्यतोः सिद्धत्वात्पुनस्तत्र सं
दीर्घद्यजलल्हस्तं कार्यं ने भवतीति तापपतीत्याह। अत्रापीति। सामान्यापेक्षं चेदं वर्ण
वपवाच्यपकार्याभावस्यते न अश्वेरहि सादायेदः पदान्तोदतीत्याघपि न भवति। नायप इ
त्यस्येति। व्यपदेशं भेदः भावे निपातसमुदायान्तर्गतत्वान्नो व्यपदेशत्वाभित्रत्वा व प व
त्यन्ते निबंधनं कार्यं न भवेदिति सर्वप्राकृतदोषपरिहार इत्यर्थः। एवं च सामर्थ्यादधिकार
रोपनव्याख्यापपत्तौ व्यधिकरणाश्रयणीकरणं किं निबंधनमित्याह। नवमुन्नादिति किं
नमावेषु माषान्नभोक्तव्या इति निषेधो नस्यादिति वाच्यं नावश्यं सम्भवमात्रेण कार्यप्रव

न्तिः किं तु पक्षान्तरं बुद्धिस्थं देवतान्तरं चेति निर्विशेषत्वान्मिश्रेणापि प्रवर्तितेन बुद्धिस्थसावेदनसंभवा
ता। सप्तदशेति। प्रकृतिप्रत्यासन्नाम्नानात्स्वकाष्टस्य रूपत्वः साहचर्यादङ्गवाचकसामिधेनीशब्दस
काष्ठद्रुतिः तत्र सप्तदशशब्दोपचरितत्वान्मिरस्य सामिधेनप्रकाशिकाभिः सामिधेनीसंख्याभि
रृग्भिः सप्तदशत्वरूपपरिच्छेदेनैव संख्या बाधितेति शब्दस्यापूर्वः संपद्यते। तत्र सप्तदशहस्तेका
ष्ठे सप्तदशकाष्ठानीति तु नैरर्थक्यात्। न तावद्दरश्रिपरिच्छेद्यमेकं दारु स्वरूपावधायपुरु
षाः कृताकृताः स्युरित्यर्थः। विपक्षदृष्टि। साधर्म्यदृष्टान्तोपादिसमञ्जसत सप्तदशसामिधे
नीभिस्तावत्संख्यापरिच्छिन्नदारुसाधनमग्निसमिन्धनमनुष्ठेयं तथापि विहितं भ
वेत्। नन्वेवमेकैकस्या एव रूपतः साधनत्वाविधानात्सप्तदशरत्निपरिच्छिन्नस्यै
कस्य दारुणः विधानात्सङ्कल्पत्रयपरिमितायां वेद्यामग्नौ च समावेशासंभवादित्य
र्थः। यथा न हीति। तावन्मात्रस्य वेद्यामग्नौ च समावेशासंभवादित्यर्थः। पूर्ववत्प्रम
चिनिरस्यन्साह। तत्रापीति। साभिप्रायं रूपस्य प्रतिपत्त्यानेन विधानात्र्यपरिमाणां वेद्यां

॥ एम(?) ३३

तास्त्रोवाहवनीयादिकुंडेडभिकपरिमाणस्यद्रुतस्यस्रावेणसंभावकापितास्तीत्यर्थः। तथा
नहीति। तित्तिलगोव्ययपरकयोरेवतिलष्ठत्वयोर्विकल्पेनविधानंतत्स्थयोः तयोरिति। लोमनखस्पर्शनि
भिन्नंचशोचंशुशिराव्ययपदद्वस्यैवनातद्व्ययपदत्वस्यैत्यर्थः। पनहीति। अव्ययपदकानांसंस्थगतानां
मकारादीनांव्ययपदत्वेमोकारादिर्मोविवृततत्स्यादित्यन्यत्रप्रयत्नेनविवृत्तेनाह्रस्वसमाम्नायिके
नावर्णादिनास्मावर्णापीभावात्संध्यक्षरगतत्वस्यतस्याग्रहणाद्द्ववपवमिमित्तकार्यीभावइत्यर्थः।
संध्यक्षरेविवृतिः। ओइत्येतद्भिन्नप्रातिपदिकेंतर्गतहिस्कूरमकारमतिमात्रातांविवृतत्वादिति। अका
रस्यविवृतत्वोपदेशात्स्वसमकर्णीविवृतिः। तदाहविवृततरमिति। नदेवमाकारादेस्स्थस्याव
यवस्यभेदेनाग्रहणाद्ग्रहणं। संवृतस्याकारस्यत्वसावर्ण्यान्नऋकारस्योरेकस्थानेदेवस्यत्व
नएवेतिउडाभिसिद्धिः। नन्वह्रस्वसमाम्नायिकेनावर्णादिनाऽकारादेरपिनग्रहणेतत्तेनतत्रैहणे
वासंध्यक्षरगतस्याप्यविवृतापादानादितियत्रणापदेविवृततरत्वादित्यभिधानमप्युक्तमित्सग्रह
णापदस्मालवते। अथवासमागत्वेनप्रतीतानामपिअकारादिवदेकत्वमेवाकारादीनांनत्वा

श्री
३५
34

कारादेः परसवर्णो सम्भवे सत्त्वेन प्रतीभासः किं त्वेकवर्णोत्पादाभोगप्रतिपत्तित्वेकवर्णोपि स
दृशभागानिबंधनाक्रमोपलब्धि भागानामेव वकारवदेकवर्णत्वे पि स्थाने मेदरुपपन्नः सु
त्रकारादिनावचनानि सदृशभागनिबंधनानि। अतो कारादिप्रसमभिन्नानादेरन्यत्वापत्ति सिद्धत्वा
दवाधितानुपपत्त्यानुपपन्नाथैकत्वबुद्धिरेकवर्णत्वे प्रमाणं। किं चापूर्वकारादयः सभागत्वेन प्रतीता
अप्येकवर्णाः प्रत्येकशः पूर्वकैकप्रयत्नजन्यत्वात् ऋकारादिष्वतान हि कश्चिदृकारघुष्टरयत्नाम
यत्नस्य तत्कारणमनुमातामयाइच्छा या वा भिन्नत्वमुपैति अनेरमैसिंहवज्जातं तत्रापि तापिप्रय
भिन्नात्सादृश्यनिबंधनाभ्रांता अनुपपत्तु पलब्धानां वर्णानां समुदाये नास्ति सत्वाभिमतका
र्यागमभावः। इहापीति। आनर्द्धेत्यादि सस्यावकाशः। अणोनेरवेति। नियमस्य सावकाशा
पेक्षः। अकारोपधस्य पदिमवृत्ता। अक्षोन्तरेवेति। आशातिनिष्ठापधी त्वेठनाष्ठु इत्येव कृपा
नाइहापीति। कल्पते कल्पनामि स्यादित्यस्यावकाशः। कृप इति ऋ... घटी कृपरेत त्रेलाच्छ
त्याचासंबधनीनकुह्मपिलारुकारसंबंधे पि कृतत्वस्य तस्मादेशः स्यात्तन्नारइति ऊरिअपनेना
पिसंबंधात्र भागयोरेवस्थानामादेशभावः कृपेरुकारस्यावयवो रेफसदृशास्तस्यलः

राम॰
३५

रूपैर्वारेकस्तस्य चेति नेमकल्पनं च बलीन्नस्य तदिसादिसिद्धेन चैतादृशायदविभागप्रद
र्शनपरभाष्यात्सूपैरेत्वेदितिसूत्रपाटस्य प्रामादिकत्वेपि वाक्यीयपदविभागेनतस्य वो
गद्धेमत्वात् अन्यथा यत्र यत्र भाष्ये स्फोयोगविभागस्तत्र तत्र सूत्रस्य तत्तादृशा प्रामादिक
त्वेन कल्पनायां वक्तुं व्याकुलत्वाम वेत किंबहुना द्विहलत्यहहलोन कर्तव्यमिति सष्ठाधिते
भाष्ये तत्रापि नत्वाहितस्य स्तत्रयाट स्पतपेवस्यादेवमेव नपदस्त्ना होरनामसभोगम्प
ठ्ठोत्सादेयत्र मूलमाधिकमाव: सत्रे स्वस्थापि नत्वत्रापि प्रमादकृत्वमुका यापाराय
राणहेतादृशपाटा तकुलेनस्यातेन एवं वस्ये वेति चेत्रा एतच्छास्त्रार्थी न त्वज्ञाना वैदिका
नामनादिपारंपर्येण णपावद्भांतत्याः विगीतेन पारायणहेतव्ये वाचारात्तेन मा
ख्यानत्मि: स्वबुद्धि चेम वेनमूलग्रंथस्य व्याख्याख्यानेम विकल्पिंतापावलीयद्दोते नाप्र
हपाग्रहेप कथने पिनमूलग्रंथस्यादृष्टार्थकस्यान्यथापाठ शोधने प्रामाणिकपद्वीम
धिरोहतिस्म माध्यासकलग्रंथ्यानो टीकाकारादिभिर्नुनाधिकत्वमाशंक्य प्रहेहेपाहे
पादिभि: परिष्कृता नामध्याहारानुसंगादि व्याख्यानानामन्यथा लिखनमवि कारणी

यस्मात् किं बहुना भाग्यप्रायणादीनामध्याहारादिभिर्व्याख्यानामपि परापरानर्थमनव्यया
पाठः कल्प्यते इति दिक् । कृपेरो लइति पाठस्य प्राचुर्यदर्शनाद्विभक्तिकनिर्देशोऽपरितुष्य
मानवान्भाष्यकृतो विधानान्तरेण समाधानमाह । अप्यवेतारुः । सा तर्गतानां तर्गत रे
कव्यक्ति इति सामान्यमुच्यते सर्वो घनेऽव्यक्ते व्यक्तिमिति कृत्वा तस्य वल्हा हृत्वलदृण
कार्ययोगो न संभवतीति तदाहि सामुसर्वं व्यक्तिषु सत्त्वं भविष्यतीति तत्र रेफावर्गता पाः पृथ
क्ति देशा येनानवात् ऋकारस्येव वर्णदेवस्यालिपक्षा उभयत इति रलयोरलयोरपीति । अत्रा
पि रो लइति सामान्यनिर्देशात्तदाह्नि सर्वो ऋकारलकारस्य रेफरकारयोर्नैव कृष्ट्यस्यान्या
देशाभावादयोगादेकदेशविकारद्वारेण ऋकारस्यैव लकारः । अत्र भागिनो रेवस्थान्यादे
शाभावः । एतेन विभक्त्यविभक्त साधारणापूर्वोक्तिर्जातेरयं निर्देशो न तु स्वतन्त्रवर्णोक्तेरि
त्युक्तमत्र च यथा पक्षं अष्टिचलोपरस्यादिनिर्दिष्टा । इति हि । व्यक्तिभेदमाश्रित्यो ज्ञेयत्वे केवरे
फलकारव्यक्तेस्तदाहावरणावच्छिन्नस्य रेकस्य लत्वमनापादसलभ्यमेवयत्नतः पावेति ।

चरमभाष्यात्तद्रूपे रोऌइतिपाठः पूर्वपाणिनीयो भाष्यकारस्य संमतः। नत्वविमलश्लोकः
सन्नभाष्यकारेण परिहारवैभवार्थं स्वपक्षत्वेस्थित इति न तत्त्वं। उरऌद्गुणइति वक्तारेफ
म्हकेरिति। सामानाधिकरण्ये पंचम्यौ। ऋकारान्तर्गतरेफभागात्परेण ऌकारान्तरेण न व्यवधा
नात्। अऌडिति सवर्णे दीर्घा वक्ष्यात्रः कारेण गृह्यते नेत्वेव वृत्भागोपि गृह्यत इत्यर्थः। भा
गस्य स्फुटं वर्णे बुद्धिविषयत्वाभावाज्जाति व्यंजकत्वाभावाच्च नाद्रियमाह नग्रिह्यतीति
ग्रहणवादी स्वेष्टं साधयन्नाह। प्रागान्वभाग इति। अकृकुघा इत्युनिरिति। समासेलुप्त
तीयांकं पदं स्थितमसमासत्ततीयाश्रितेवेति प्रत्यर्थितं व्यवहितन्याप्रिश्यवायेपीत्यस्य
रपाभ्यामित्यनेनसंबंधः। पस्यापेनार्थ्यसंबंधोरसस्यापि तेन स इति न्यायाद्यानः। एतेरेवेति। अ
कारादयोष्यकाराद्भिः प्रत्यापितत्वादाहारसमाम्नायकं विभक्तिलिंगनप्रमाण्यानापिप्र
त्यापिकेतित एवावाये नभवति। स्तुनन्नरति। द्रुप्राप्तावाक्त्वेतिमतो णत्वविधेर्व्यवायेन्नतम
नष्टाष्टेषपटत्वन्तस्य नकारान्तरस्य णत्वंज्ञापयतीत्यर्थः। न नेमनिरिति। नमनणश्चास्येनजि

श्री०
३६

36

नच्छितेष्ववामादेरि निष्टद्धि । पश्चापीत्तिापत्ति सत्ति वह्निहेतंग त्वेनेहहेतुतर । सिद्धत्वा दंतनं
गेणत्वेप्रसक्तेनत्रिषेधविषयेतुभ्रादेोन्नमनत्राद्वयाठोमन्यथासिद्धत्वेनज्ञापकत्वेत
पृः । छेदस्य दृष्टान्ताहादिसनोक्तनरत्तिविभज्यपं वंध्यं मन पाच्चविपरिणाम्यते । रावाग्रडपइ
तिपंच ष्यास्थाने प्रपद्य मामाश्रित्य प्राक् सन्निवेशपनोरा इति चानुवर्त्य कृतानोरास्याद्दिप्र
कारांतरे लोष्ट । सिद्धि माहात्म्यपदेोि । कृतास्त्वेवेति । अथव गृह्यमाण प्राकाज्ञो लोभव
ती स्ते । कच तत्परत्वा नि स्तणाम्नि त्यादावे वरणात्वं स्यात् । नमान्नलाभि स्यादिति वाच्यंस
र्वमेवरणत्वे पश्चाद्दीर्घ इति विसंनात नेवा नामत्वान दीर्घत्वमितिवाच्यंत त्रणात्व स्यासि
द्धत्वात् । पद्धानापंत परः किंतु चर्त संपन्नस्य धकारस्य वा ति ईदृशः । अपंच प्रकारः संभव
मात्रेणोक्तः वस्तुतस्तु । तत्प्रोत्तिपादस्य प्रशास्त्रस्य णत्वम् हमि त्यादि निर्देशाद्ध कृवर्णा
न्तस्य णत्वं ज्ञाप्यते तेन वेष्टसे तप्यती ति भगवतोमि प्रापक श्रीपतोऽअन्यथा तनमतश
वृत्ति मित्राभावेन णत्वस्यासमेर्वहिरंगणत्व मिलिका कि रघुकास्यात् । केचित्तु णत्व

एम ता
३६ ३५

ण्यपि विनिर्दिष्टपुंस्त्वापेतानि चिन्त्यमेतत् यदंशेनोगं धिकं जातिमत्रिकां बकुलेन तथा चैवपकार्य
कपुन्नाग तलसीकेतकोऽडव यत्लवा निवरा स्यत्यल्लहोदं बरस्या त्विनां अतं कृद्धविनिर्दि
ष्टवषवकेस्त्वफलादन्तेः विधायकं भवन्त्यात्लिं हो मेरा व्युदयेन ततः आवात्व मध्यकल
अन्त विधावि वरबा भ्यामिसत्रापि हेत्वादि गुणत्वे तिरावृ पाठसाम र्थ्या रेकवत्सद्रा भागमा
धारणे जातिरिति हिंसूपते इत्याकुः । क्रता विति एवं: अत्र वय वो इदुतो क्तं किंग्रा मुतः एतिकाप्यतः
ओ पुगव: इत्यादा हरणो । अत्र गुरो रिति च इदुरागस्य क्तं तेमिद्धे क्तं तावेच इदुतो विति नव
कव्यग्रहणापदे त्व न्यान: सिद्ध भावाद् वश्यं तद्वत्ता व्यमिति स्पर्दः । किं यत्ते इति । अत्र वप्य
कर्तव्यं नांत्र इदंवति । अत्र पाद्देवस्ते सा हावं विगुले रेत्य पाल क्तंतस्पालः क्तंतस्पाद्दित्यपं: ।
यद्यपि तत्र न्यापे वस्वान व क्तंतावयवव घ्नो तगुरुहरावृयोरा अत्र यणा कुलेर व यव व भृतो याष्टि
तस्य क्तं तो भवति । गुरो रपि ष्ठा ने क्तागो भवतीति वाक्यार्थ अस्मिपलो दरित्य स्यापि क्तंतः सिद्ध एवे
ति ग्रहणप हे तन्त्र कर्तव्यमेवेति चेतन नत आकपइ क्तं भागपो विहितात्तर त्वातन्यपलमेदादि
कारीकाराभ्यामग्रहणाद्दलाभावः । न तु लपरपर इति । न तु लपरपावयव त्वात्संयोक्ता त्वपरपः

श्री°
३२
27

द्विव्यञ्जनविधिः हलद्वया । अतो विधिः संयोगसंज्ञेत्यर्थः । कुक्कुट इत्यादि अत्र त्रिमात्राका-
लत्वादेव वर्णो त्वं किं विद्यं जनं मात्रिमात्रिकस्यादित्यत आह । न व मात्रेण व्यंजनमिति ।
व्यंजनस्यार्द्धमात्रिकत्वात् । कुतो नास्यादित्यत्र शब्दो वा चाक्षीयदेशाभावे प्रमाणमाह । अनुप-
दिष्टमिति । अत्र अनिर्दिष्टे एतस्य शब्दे न मात्राकालो गम्यते । इत्यादि तेषु अत्र कुत इत्यत आह ।
यत्रेति । कुक्कुटादौ सवर्णग्रहणे नात्रिककारादेरनन्तत्वात् । एवं त्रैमात्रिके एतच्छब्दे न मात्रा-
कालो गम्यते । इत्यादि तेषु अत्र कुत इत्यत आह । यत्रेति । कुक्कुटादौ सवर्णग्रहणे नात्रि-
ककारादेरनन्तः संघटते त्यादादेव एकत्वादिः शब्दः न चाक्षिमात्रिकपादेरर्द्धरस्मास्याये
उपदेशात्कथं त्रिमात्रिकस्यास्य एकव्यंजनतेति वाच्यम् । अर्द्धमात्रिके सवर्णग्र-
हणे मात्रिकस्यापि ग्रहणमस्ति तस्याखंडस्य मात्राकालस्यैकहलत्वात् न द्वय-
वोच्च हलग्रहणे नाय हलो न संयोगसंज्ञाविरहात् ततः पूर्वस्य गुरुत्वाभावे हलन्तो नस्या-
त् तत्रापीति । अथ मात्रापि अर्द्धमात्रमेव व्यंजनं तेनैतादृशस्य लेवर्णी द्वयमेवस्या

समया
३०

अत्र व्याख्यानं ऋद्धयोरेकत्वज्ञाने भ्रमः ऋद्धो ऋत्वाल्पत्वात् एवमेव ह्योऽन्न इत्यादि द्विदेव
द्विहल्समाख्यातः अक्रियापाद इत्यर्थः स्वीक्रियते इति सिद्धांतः हयवरट् इत्यत्र हत्वेति ह
यवरडिति पदस्थत्वेनाङ्गावसानहलन्तेति एकवारहकारस्य त्यादिनावर्णीकलप्र
तिपादनादि हलन्तद्विरुक्तहकारमेदाप्रयत्नो कथ्यमिति चेतानन्तरं वर्णपरो व्याख्याने क्रि
यामेदाः केवलहकारस्यपूर्वपरत्वपदेशात् अहमहलो द्विर्भावात् उपलक्षणं तामेतद्
शाहशा इत्यत्र हलोऽष्टयीति इति व्योम महान्ति सर्वनाम्नः तत्र महत शान्तेवद्ध
ति। कुत्सितस्य उगित्वात् विकल्पनुम् मांसांत महत इति दीर्घः। महान्ति इति सिद्धं तेदीर्घो दि
दीति हत्वात् दीर्घः उक्तस्य नकारस्य पदांतस्य समानपदे अटि परतो ह भवतीति स्वाभा
वेः। महार इति॥ सपन्ने स्म आउ नासिक्य इति विकल्पे नानुनासिके प्राप्ते आतोऽनिति
त्वमनुनासिकः। भोभगो इति यत्वे हलि सर्वेषामिति यलोपः। अत्र ताली त्वनुवर्तते। स
र्वेषां सूत्राणामेकोदाहरणमेतत्। शाब्दिको शब्दकोउदाहरणस्य प्रदर्शनात् हकारपरस्य

श्री
२८
38

श्च कारस्याभावात् । सेधांतरमाहाऽऽत्वे चेति । अतो रोरित्यधिकारसूत्रेऽप्य सती ढहका
रोपदेशेज्झिचेति सूत्रे स्यात् । तत श्चुहकारेऽशुक्ति वृत्त च्छ मित्यर्थः । ढलस्र ग्रह लोह कारी
दाहरणं तु लिलिहि छ लिलिहि ढेइति । अत्रै ला क्षीद्य मिति त्यतइ ताइ त्य नुइ स्यावि
भावेटइ हिमूर्धन्यश्च कल्पो न स्यात् । विकल्पे तत्र धे य इ गा विधिशब्दे दानेऽनन्तः
प्रत्येक संबंध तइति दर्शयन्नाचष्टे विकल्पे विधेयमिति । स्नेहत्वेति ॥ स्निह प्रीतौ धा
त्वादेः षः सः स्का प्रत्ययः । किं त्वविकल्पनात् । स्निह्निति चेति । गुरला प्रत्ययेधा भावान्नि
स्निहि षतीति स्निह सन् हित्वे हला दिशेषः इहधातऽत्वो मिस्य शवाद्धिो लघुपधा द्विज्ञि उ
श्चइश्च विनौ उपधा यश्च स्य सश्च पधो धाऽः तस्मा इ लोगा का संश्चेसेदूकि तो वाम व
तइति सूत्रार्थः । विधिशब्दस्य प्रत्येक संबंध मऽघा र्थमाह । कसश्च विधेयइति च्चिका
रः । परधपिद्रः । अरुहूता । अलि हावेति । रुहे लिहे । अलुड्ढिल्लिःतस्य शलइगुपधा
दितिकसः । स्वहिति तिरुहा दिभ्यः सार्वधाऽकऽ रमिवला दिलहु गाइद्नस्यात् । कि

सा०
२८

किमिति। वाक्यशेषप्रसङ्गः यौगपद्यात्तस्योत्तरयति अत्र हकारान्तिस्थुरिति। अत्र स्था
मिति। ततस्तत्र मस्मीकरणे तौ लुङ्। क्वे। सिचं तत्र सत्तामादेशः द्वादेर्धातोरिति चत्वस्या
सिद्धत्वात्सलोऽसली तिसलोपः। ततो षत्वं। पृकवो वद्धो भवतीति तकारस्य धकारः
सलाहलग्रहणमित्रधस्ले अन्तरङ्गेभि तिप सत्सामादेशः। पदबैयुच्चेवेति। वकारादुम
पतः। समुच्चये एव कारः समुच्चयावधारणीयः। तदेवमाह अग्निहोत्रिभिर्वा चेति चाद
णुपूर्वपदेशस्य प्रयोजनेरलिशलिवलिसलि चेलिवतिष्ठपुयरोपदेशस्यैव प्रयोजनं
दर्शितं। किं चित्प्रयोजनमिति। पघमन्त्रोपदेशे प्रयोजनमभविष्यत्तर्हि तत्राप्युप
देशस्तत्तत्तुनामदृश्येव नहूतमित्यर्थः। इदं विचार्यं नहि लोकः पदेष्वनु लाधिकुर्वन्तः।
स्वतन्त्रपतीति। नचैतदस्तु केवलं दकस्य न-कोऽत्र रोतु नास्ति कोऽस्तीति चेत्। न स्थो नस्या
स्यात्कारे ममविष्यतीति। न ध्यापितमवर्णीनामस्तीति चेत्। नमक्तिपदेष्वेत योघ हेत
त्र लस्यमे देनललेलापि घातेत त्रसति संभवेस्यागाघोगानमवापोष्याश्रीयते

नभ्यासस्य वे मङ्गालस्त्र प्रवृत्तिस्तस्मात्तेन खलु गुरुलोपोनभ्यासस्य निवृत्तिर्भवति न
आनाद्युपयेलङ्हृत्यं प्रवृत्तमाने पद्योपनं तत्राहृत्पूर्णातिशायमुत्तपजीवति। आकृतिप
हैत्वैकमेवलहृत्यां सर्वगोपसंहारेश्चवित्तन्नमिसादैश्वरितार्थंन मूने प्रवर्ततेइति मस्ता
ताभद्वृत्तरति कर्मधारयः पद्धतीति। अथ चौरहाम्पामिस पुः पराद्धकामास्यपरस्परेफस्य
परइतिविधीयमाने द्वित्वं प्राप्नोति। न चेरेफ इति। लोपः शाकल्यः द्वित्वस्यान्तं प्रत्यसिद्धत्वा
त्। हलो यमा यामिति लोपः किं कल्मिताङ्गेति पक्षे रेफद्वयम्भूयेन न वैकल्पिकस्याने कस्यश्रवणं न पर
स्याश्चार लोपविशेषो नास्तीति वाच्यं। वक्ष्यते न विशेषाभावात्। किं तु परसमरूपत्वादि
शेषोऽद्भुलेभ इति तन्त्रास्यर्थात्। अत एवाह। लोपमामिसादेवैयर्थ्यमेवस्यात्। कुं ईरथेने
ति। हलो यमि लोपे तं वा कृते तस्यैकदेशोपेक्षानुस्वारस्य पजीस्यत्तु हृत्सवर्णमुक्तो चाचप्रहणं तस्येति
परसवर्णः प्राप्नोतीत्यर्थः। तत्र परसवर्णस्यासन्नत्वात् कस्याभावात् घत्वं न पक्षे रेफ एव र
फस्य सवर्णः रेफोप्यंशो न सवर्णो इति तु जाति पक्षे रेफोप्यन्तं विजातीयाः सवर्णो न सं

तीत्येतदपि प्राप्नोति रफस्य रेफः सवर्णो न भवत्येवान्तस्थत्वान्न प्रयत्नत्वान्नरोऽपीति लो भश्च वनम
वत्तामिति। तेप्रतिज्ञत्वात् सिद्धत्वान्न। पूर्वत्र इदेद्र शारदिति। हयवरट् हयवरट् इति वा तत्र रेफस्य
वकारापकारात् पूर्वत्वे द्विविन्वे स्याद्दोरल्लोपः उपधायादिति पाणिनिकाकित्वे गुणो न निषेधे न।
एतस्यापि हरतीति। नैवं हानिः। लस्य मूलेष पाल्लेन तद्धि रुद्रवापौ अत्र वलोपयोगमनुसारेणैव स्त्र
त्रापर्वः वर्तिनी पदस्याहा। नैवं विज्ञायते इति। मस्त्वेन नन्व व्युपधायादिति ऋदेउकारेकारौ
पधस्ति नस्येव स्यात् तदुपधस्येति महद्दलिवमापद्येते स्याद्भावे नष्ट छन्दोऽक्रिमिदमि
ति। मदनेन शाहनेनोक्तं वस्तुमक्लि मितरपर्वः। अत्र वकारान्तो दिति। द्वौ वकारौ तत्र श्मि दिद्वौ अत्र
च व्युवधादिति तत्र नञ्समासेव कारान्तस्य निषेधः। तस्य व्युपधस्य शाहेन समानाधिकर
णसमानः। व्यलोपवचनमित्यत्राकारठञ्ञारणोऽपि इति व्याचष्टे भाष्ये। इति वकारस्य
चकरयोरित्यपर्वः। देवरन्त्रिति। गोधापात्रपत्वे गोधामाहकृ।टस्यपः क्विति। चेतिश्रा
इह छि: गावेपरस्यत्रेरेफनस्याचह्वोपावोरिति पलोपोनस्यात पर्वरन्त्रिति। पचे

ग्रो०
८०
40

र्लिङ्क्ष्वात्मनेपदेष्वनः तस्य रवसोष्णडङसलोपः इकारस्य त्रापासहाङुणः पश्चैरनर
स्तत्र पूर्ववपलोपः सिद्धिः एवं परस्मैपदे रमित्यत्रापि । जीरदानुरिति । जीरदानुरिति । जी
रदानुः कृजूयदिरली त्यसेन हव्यादेलीप कारे पिलोपस्यात । पीरदहरती । रेफोपीति व
लीति समारहंहैव मद्वावंयर्यपसिन्न माहारे केवलि वेति । अपवेति । इह केचित्
क्रियदाष्टः । केचित् चिज्ञातिरिति । पाल्लिने स्कन्द भवेत् शास्त्रार्थः । तत्र केचित् किं चित्ता स
र्वलोकस्याने किं द्विन्नातिपकतपादृष्टे चैकशब्दवाक्येष्वपि कुत्र चितात्पर्यकस्य चिन्ता त
रपकर्तव्यत्वाग्रहस्माष्टीति कर्मत्वे विवक्षितमेकत्वमविवक्षितं तेन बहुहिरपरो नालि
कोनुइन्तासि केवे स त्वत्रस्यानुरोधाद्वाकृतिः प्राधान्येनाश्रीयते तत्स्या एकत्वात्त्वपि
सकृद्देव समुदाये प्रवर्त्तते न प्रतिव्यक्तं वा हत्यापद्येवं कर्थं समुदाये प्रवर्त्तते । उच्यते । गौ
तेः । स्वात्तन्त्वमाप शास्त्रं नातिमितत्वेपरत्वमित्येवमादयो धर्मास्त्रि हारकाले च जातौ
प्रवर्त्तमानस्य लक्षणीभूयस्य शिक्षु प्रवर्त्तते न च व्यपदेशेन तेन प्रातिस्विककाकारेण प्रती

ग्रम
८०

यन्ते किं त्वेकजातिरहू षिताः इति। अयमेव समुदायार्थः। तथा व्याघ्रभूतिना प्रवृत्तौ सत्येष
स्य द्वित्वम् इति चेत् तन्न येयमस्य सत्वहू तस्य द्वित्वं न जातं तर्हि तमपरिभाषा व्याख्याकारान्तरेण प्रो
क्ता। तेनान्तरतमपरिभाषा सहू तात् उनास्ति कृ पर सवर्णे विधास्थान प्रयत्नो भयान्तर्य
यत्रैतन्मुदाहृतं करोषी त्यादौ प्रयुपतान त्रैवचरितार्थेन स्थान मात्रेणान्तरं रेफस्य
णाकारमत्र स्वारस्य चानेनान्तरं पर सवर्णप्रवृत्तेऽपि नः। रेफोऽप्यमन्त्रामिति रेफस्यैव प्रवृ
त त्वादृष्यत्रहकृलंसा हवायौ हाम ते द्विर्वचनेऽपीति प्रतिषेधो न्यवनत्वाद् इत्यनुबं
गः। कथं असायहते माववमाहर्‌ इमा विति स्याप्रत्यहृ निमित्तत्वेऽप्र हृ रर्पितो हकारेव
यानकार्यं पूर्वं रेफोऽपि त्यर्थः कार्यप्रलाविति साहृ दिति शेषः कर्यमस्यास्तीति कार्यी
कार्यस्य शेष त्वेनाह्वीकृतो न निषेधमाति शयाघात्रे विन्यर्थः। अयं भावः। हृह्यतामिति
ताध्यायस्य रेफस्य द्विर्वचनं प्रति निमित्तत्वं प्रत्यहृ श्लिष्टे द्विर्वचनं तदपरं तत्भावात्तु मि
तं प्रत्यहमनुमानयोऽप्रत्यहं तलीयइ मिन्या येन रेफस्य प्रत्यहे तारहृह्यतामिति

श्री०
५१

51

निमित्तत्वेनैव पक्षीभूतानुमितेर्हेतुत्वेन कार्यत्वं बाध्यते। तत्र दृष्टान्तमाह। तद्यथेति। परिवेषणं
कर्तृत्वेन माठरकौण्डिन्ययोर्मध्ये जनकत्वं पश्यतां बाध्यत इत्यर्थः। नन्वेवं वेदरघुदकादे
र्मरणं न स्यात्। न तत्रापीकोपलब्धीति प्रत्यक्षदृष्टिश्लिष्टे अनेकत्वेनोकारस्य कार्यत्वेनाद्यानु
मितस्य निमित्तत्वबाधात्। स्यादेतत्। तद्गगशब्दयोः संज्ञाशब्दान्तापन्नकारादेर्नानुमाहेति
ति सकलप्रदेवो भवेयन्नेति न युक्ततानुमितेन्यायस्य पक्षिपदइतिमेव प्रत्यक्षरूपस्य विश्ले
षपरत्वादनुमानपदस्य सामान्यपरत्वाभावेन प्रमहानुमानयोर्विशेषविधिसामान्यवि
धीमध्ये विशेषविधिः सामान्यविधिबाधक इत्यर्थो दृष्टान्तो व्यत्ययेऽपि प्रापकः। एवं वै
कत्वस्य विशेषत्वादस्य सामान्यत्वाद्धेनेन बाधः स्यादेवेति चेत्। न तत्र व्यक्तिपक्षस्य
स्यपत्वस्यानुरोधादङ्गीकारात्। तत्र हि प्रतिव्यक्तिसम्बन्धग्रहणं प्रवर्तते अथवा प्र
ति व्यक्ति भिन्नानि लक्षणानि तेषां सर्वेषामेकोपलब्धीति तत्रैकोच्चारणं
वं चेकास्मादि निमित्तस्य तात्पर्येण प्रतिपादनात् तत्रापि यपराज्ञेर्विघ्नतोऽक्षरपा

ल०
५१

द्विवर्यंलहृत्वंकार्यमेवस्यात॥नचश्रीशाइत्वाद्दावपियत्वस्यात्॥ व्याप्तिपदत्वविप्रति
शेषेपरमित्यस्यनियामकत्वात्तत्र हि द्वयोः। पर्यायेणप्राप्तौ विप्रतिषेधेपरमेभवतिन
पर्वेनचपूर्वेशास्त्रस्यवैयर्थ्यप्रसंगत्स्मिन्नियमारंभसामर्थ्यात्पूर्वशास्त्रस्यव्यक्तिविषय
स्याभावकल्पनात्तत्रानादिपदार्थे तस्मादित्यत्र तरस्येत्यादिनिर्देशात्तद्विधौ स्थानिलेन
निमित्तत्वमिकामवाध्यते इत्तिगमनीयं। ननुयत्रवाकेनिमित्ताश्रयत्वं तत्र तद्विहितं
कार्यप्रतिबाध्यतां नामकार्यित्वं। ननुअनचिचेत्तिवाकांतरस्माप्तमपितथाचतथेनुम
वइत्यत्राभविचेत्तिप्राप्नोत्येवेति। चेत्तअत्रवदिति। द्वित्वावच्छिन्नंकार्यप्रतिनिमित्ताश्रय
एणादेकस्यैकत्रकार्यित्वनिमित्तत्वयोर्विरुद्धत्वाभावाच्चाकारेणाप्राप्तेसर्वत्रद्वित्वेकार्यित्वबाधः॥
श्रय्यवारेफस्यनिमित्तत्वसत्वात्कार्यित्ववाधात तत्रपरत्रहलोरेफमिन्नपरत्रएमिति
हिंहितानादृशामेवोत्तरत्राप्यर्थसिद्धिकारीत्यानुवर्तनइतिरेफस्यापिमित्तस्यैववतिरोधि
त्वंविधत्तइतिनचायाप्ताकानोतरमितिाइमेइति। बुध्यविषयीकृतत्वादिदमप्याहुः प्र

योऽजि। नचक्षिविदिति। अत्र हुहल्भ्युश्चेत्यर्थः। न संस्ते वेति चेत्। अत आह अपृक्त इत्येवेति। अयोगवि
सर्जनीयस्य सहत्वादि लक्षणेत्वेति। कार्यार्थ इति। प्रत्याहारकार्यार्थं इत्यर्थः। उपसमीपे काले
धायंतेते नमुखंप्राणपूरणप्रपूरणाप्यायि स्वबधानोपः। अनुस्वार उपरि नो व्युत्पत्ते
दत्तनुस्वारः। कथं पुनरिति। प्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नः। कैः पुनरिति। तत्स्वरूपप्रश्नः। यत्कुण्नेति। ए
तस्यैव हेतुकथनमनुपदिष्टाश्चेति। उपदेशाभावो। उपदेशो द्विविधः पाठोऽग्रहणकशास्त्रे
णप्रसपूर्नवा। सद्द्विविधोऽप्येषां नास्तीत्यर्थः। यथा दृष्टे हेतौ। यतोऽनुपदिष्टास्ततोऽकृत्रिमा
वयवार्थत्वेन विद्यते योगः संबंधः प्रत्याहारेष्वेषां ते अयोगाः। वाहयन्तीति प्रयोगमुप
पादयन्तीति वाहाः। ततः कर्मधारयः। उरःकेति। उरसा कायतीति उरसार्थं जिह्वामूलीया
मात्वोऽपसर्गे इति कः। आतो लोप इति चेत्याकारलोपः। कुघोः खख्यो चेति जिह्वामूली
योपध्मानीयो यवघञ्जापाघपर्वकः क्रियेतन तु सोपसर्गात् विनिसत्वं स्यादन्यत्रापिह
कारवेदाहदन्नि: कर्तव्येत्याह। वर्णानि। शर्षुपाठे सत्त्व स्वाभिक्तिः। सत्त्वाजपसर्गीति

जघ्न्वासि घ्नाति। अयमंर्जि रिति। उ ज अर्जि वेतौ चादिकः। अव्ययमिति बुद्धिसंनिहितत्वा
त्तस्यैव परामर्शः। तस्येत्यत्र यथानीयमपरामर्शः। अथवा। तस्मात्क्रेरुत्क्जि नेति रूपं यथास्या
त्तरस्यपक्षः। जघ्न्वल्सामर्थ्यादुपधानीयस्यैव नविकल्पाती उक्तहेतोः। स्वत्वेन षत्वीर्घा
उज्जिनेतिन्त चूरङ्गागमः सोऽत्र प्राप्नेत्यनङ्। हलङ्याब्दिना लोपः सर्वनामस्थाने स्त्क
पचादीर्घः नल्लोपश्च तिनकारलोपः। उज्जितमिति। उपधुल्ला विवितं मन्। भाष्यका
रपूनत्वविषयन्तीयविशिलात्। सन्ससमर्जोरिति द्वित्वं तत्र पूर्वासनितिः हा द्वितीयेकाचू अनुनासो
पधानीयजकारेकारसमुदायस्याजादेर्द्वितीयस्यैतिरूर्वत्रासिद्धमिति जस्यास्य पूर्वक्रि
येतत्रदाहलादिःशेषे राजकारनिवृत्तावुपधानीयस्य येन पदस्य द्वित्वरितिवचनात्
जघ्न्वानेनरं द्वित्वं नदाचकारः। अयेतव्यानतर्हि गतिरत आह। हकारोपधेपुनरिति।
सतीति शेषः। पुनः श्रावृत्कशब्दार्थो। अत्र पाठ्यपद्यचार्यस्यानुमीयते सिद्धवदनुवादा
त्। तर्हिसकलप्रयोगविपर्यासो भवेदिति तिष्ठच्छतिकाहृच्येत। किमाकारेत्वर्थः। अस्ति

इरस्ति। पूर्वस्यासिद्धमित्यसिद्धप्रकरणमध्यउक्तोरितिवक्तव्यमित्यर्थः। प्रासंगिकमेतद्वार्ति
कमित्येके। भाष्यकारस्यैवप्रोदिवाकमित्यन्ये। तर्हिजेकारस्यैवालौस्यवर्णीभावमास्यादत आ
ह। इदमस्तीति। अस्यैवचनत्वपूर्वमित्यर्थः। स्तोः श्चुनाश्चुरित्यस्यानंतरं उभकइइजेरित्यस्ति
उइजेस्तोः इकारस्येति यावत् श्चुना योगे भोभवतीति वाक्यार्थः। अत्रश्चुनेति व्यभिचा
राभावेपि संभावनामात्रेण विशेषणमिति कैयटः। न्येतु द्विविधं योगं न लोपे अभ्युदितिप्र
त्यहारं तेनान्वयमपि नान्वेयपत्त इत्याह। तन्नहींति। यदिहरत्ति। निपातनादेवेति। घरे
तस्यनुपजइत्यस्यकुत्वाभावार्थं वचनं तत्रवकारेणैवमनवचनमप्यनुमीयते उभे स्तोः श्चु
नायोगे भोभवतीति। स्तोश्चुनेस्फपजावनार्थं नतु तेन रमेवानुमीयते। स्थलांतरे उत्तदय
कल्यमितिमहकौ रवंस्यात्। इदुसेस्तवर्गाद्कारस्यैवेति। तस्यैवभोभवति। उहेरि। स्फक्तेपि
ज्ञाइत्यत्रनुनभवति। अकुत्वविषयइति। निपातनेनाप्युपतापविषयेनघनमात्रविष
येतेनचजोरितिकुत्वस्यैवायं विषयइति तस्मिन्सतिश्चुनायोगाभावान्नत्वाभावः। अजस्तो

ङ्गिपतीत्यादि सिद्धानन्त्राइ इति निषेधाद्धकारस्याविन्त्वे नमपति मत्वंत उपदत्वाद्भवु
ति पूर्वत्रासिद्धं नास्ति विप्रतिषेध इति वार्तिकोक्तेः अस्यासिद्धत्वादेवानं तरंगमपामृः । पूर्वत्रासि
द्धीयमद्विर्वचने इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधोपि नानेद्रा इति द्विर्वचननिषेधस्याद्विर्वचनेत्वाद्धु
लेकर्तव्ये सति निषेधो न तु द्वित्वनिषेधोपि उहेरित्येव किन्त्वानुपपत्तोऽप्यनाकुःकण्ठे निह्नू
ते सिद्धेप्रक्रियागौरवानर्थकं न मंतव्यमिति कुत्याह नाथेमिति नि अपपापि वाक्यं नानु
मीयेत तत एवापि न ह्रतिः निपातनेनैव वकारोऽभविष्यति । न च निपातनात्सर्वतोऽसिद्धत्वमा
वाधकारस्यैव द्वित्वं स्यादिति वाच्यं दकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेद्रा इति निषेधाज्ज्ञेयाह
स्यैव द्वित्वेन ततो दकारस्य भकारः निपातनेनैवाकुत्वविषय इत्यस्य संग्रहाचाम्पु इत्या
दाव ति प्रसंगः नापि दृशांतरकल्प नानन्वेवमप्यु अत इत्यादावेव दकारोच्चारणस्य चा
रितार्थ्यात्कथं सामर्थ्यमतो द्वित्वो भारमे ववकारः स्याद्वित्व स्वरसात्सहोतर माहाम्ना
यवेतिनेन उक्तेति रूघच्च त्वस्मान्नभवति । अनभिधानात्सामान्यत एवानिपातनमा

अपिष्यते। गमेरितिगम गम्लृ सृप्लृ गतावित्यस्मादुपसर्गद्वयपूर्वकात्॥ उआवमि
रेवोपसर्गद्विकदितिधातुभागः। गमो तु सोऽप्युपसर्ग इति भेदेकथनेदुरिति। अनेनोच्चयविह
ष्यते इत्यनेन। अभ्युद्गत इति। गसर्पात्कर्मकेभ्यादिनोकर्तरिक्तः। अभ्युदू इति रूढोपि
व्युत्पत्तिमात्रमुक्तं। समुद्गकः संपुटक इति ग्रामरो कोशः। तदेवं हीप धातं स्थापितं उपस्था
नीयो यथ त्वोऽस्माद्यातिकुलेज भ्योऽभ्युवाः समुवा इतिस्यात्। बकारोपधो पमिति
यद्देव कारस्य द्वित्वनिषेधः। समुद्ग इत्यादौ रेकादेशाश्लोकेति ह्यमप्यविवचनेनैव सा
धनीयं भवेदिति। तत्र चार्धमात्रं तेन दृष्टपत इत्याङ्कुः। पतत्वं चेति। स्वपतिरार्षे तेपि जम्भा
र्धवार्तिकापि प्रायेणाजत्वसमर्थ्यापर्यसूत्रकारः। तेनासिद्धेऽद्धेरित्यस्य वाप्यत्वमा
विकृतं सापेक्षितेति। रूपे तैलादिकुइस। आदेशप्रत्यययोरित्यस्यासिद्धत्वादु
त्वे कृते विसर्जनीयस्य स इत्यस्य वा शरीति विकल्पितत्वात्सकारपक्षे शकारे षायद
तिषत्वं सिद्धं। विसर्जनीयपक्षे त्वषत्वस्य पदेशाम्भवनीति तत्पाप्रायेप्यसिद्धोऽस्त्वदृ

श्वारस्तो विसर्जनीयग्रहणं हृद्धीपदत्तिभावः नुमश्री पीति मकारमस्यनुमोन ग्न्चा पदान्तस्य मकी
स्यानुस्वारनियमत्वादित्तिभावः ग्रावहणमिति प्रयोजनं नान्तरार्थं त्विपाधिवक आमिति सोपहास
मभिधाने किं तत्प्रयोजनं नान्तरेणानुस्वारस्य शर्षु ग्रहीतस्य विशेषणमिति गोपुंत्वित्तिमोनुस्वार
इत्यनुस्वारः पठ्ठकर्मघ्नाहसंगुकानामिति सत्वेनानुनासिकात्मनुस्वारस्य पठन्चारागमइतिमं
त्रिंसांस्कस्परस्य त्परत्वाभावात्सत्वाप्रसंगातानुमग्रहणं स्यनुमा सह्चानिकानुस्वारपरत्वमप
हंपवाचं अस्य पासंभवात्तान हीएकव रत्नान्तरः सकारोनुमा व्यवहितः षत्वविधोसंभवति
अनुस्वारे षत्वस्याति द्रुत्वादित्ताहकर्मणीकृतेनुस्वारे स्थानिवद्भावानुस्वे पि ह्यां तरस्यानु
स्वारस्यापि सत्वाद्रुत्वेनैर्वा सह्वैविय मार्थ लांमायुक्तान्यनुस्वारे णाव्यवाये पेन्द्रवगितमन्हि नुम
स्थानिकेनेयनाव्येति मस्वारस्थानिकोनुस्वारसंज्ञा गीयो नि कर्षतो गघव्यत्राति देशएव
दुःशकः अनुस्वारस्याति देशे प्रयोसिद्धत्वात्तर्किं च सकहि स्हसादेविधायकत्वसंभवति तिपा
मकत्वस्यापुक्तत्वात्तन्यापिलहणमप्यतो लस्मानुरोधएव वीजय्याप्राणत्वस्तत्रैनुमग्र

९५

45

हणस्त्वनङ्गो भणाभिसादेः स्यात्सन भिसादेः साभ्यस्येतदर्थं तत्र लदृशोऽतिवेदत्रा
पिसङ्हस्त्वभुं ह्लिसादेः सामाभ्युदितिसमं समाधानमसमञ्जसमिति वेद्यशास्त्रा इदमप्यस्त्वेनु
मस्त्या निष्कवणालेनुस्वरमात्रस्येति अत्रपदे स्पार्थं पदे शेसल्व मिवहस्वपत्वेस्वर्त्वमपि
सिद्धं इदानीमविशेषेणोपदेशेऽपि फलवानित्येतदर्थं वार्त्तिकमाह मादिशेषेणेति
देशाद्विशेषमनपेक्ष्य पत्रपत्रो पदिष्टेन घञ्छातृत्वीपंकार्यं येन सिध्यति स एव तत्र तत्रोप
दिष्टो न तत्र सवर्ण भयत्रोपदेशो च यदि प्रत्यक्षीपंकार्यं मास्ति तर्हि हकारवदुभयगोप्य
सो कार्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अकारस्यादि ॥ ६ ॥ ओरुपधा नाम चोपधत्वाद्धल संज्ञा विनाशं यो ग
संज्ञानस्यात् नवो पध्यानीय संपश्येति स तिस्यादिति वाच्यो हल्लिसल्लित्वानुपदिष्टस्य
जत्वस्यैवाभावात्तदभावे चोनाप्र मितत्स्यादिसिद्धत्वादिसर्वः । तेन ष्ठ नप्रयोज क संयोग
संज्ञासिद्ध्यर्थं हल् संज्ञादरणीयादेषधत्वेतु न चाशंकान चोतरंगतिद्रूभामिति सः
त्वर्वसानयोरिति विसर्गः तस्यच्छेविद्युपदिश्यमानस्योपधासंज्ञाप्रतिनिमित्तत्वादि ३

राम

९५

पधसंबंधितया बत्वं स्यादित्यर्थः। यद्यपि यद्दंा तस्य विसर्जनीयस्य बत्वं विधीयते तत्
त्रेदितो ह्रस्वपवात्वानुवादादेवैतद्ध्वगंस्य तेतत्यापि प्रोषागतं तरस्मु नंभाद्यो इदुपध
त्वस्य विसर्गस्याद्विना सकारेणोव सिद्धत्वानोपधासंज्ञा विसर्जनीयफलमित्यभिप्रा
यस्तस्य बमयानानैवादितिसकारेणोवि होय्य तदितिसकारेणैतावेताविति भावः। यद्यपि सम्
हपपवोपधावान्नतत्यापि संतत्पामंसो वधि भूतेरिति कपं चितं संबंध मात्रिस्य वकृत्री
हिः कृतः विसर्जनीयावस्थायां तेनैवेदुपधत्वं स्यादितिचेदुत्रयां युक्तमिति चेतन्नहि उप
धायाः एनमेव मात्रत्वं इत्याह॥ न्याप्य वेति। इदुद्घ्रादिति। इदुद्भ्यां परो विसर्जनीयः षः दान दिल
त्वात तत्स्वविधिः इत्ता। तुपक्वात्वेन लक्ष्येनेइति भावः। अवनुपादिद्यस्यात्वार्त्वयोगाद्विसर्जनी
यस्य सत्वं न स्यादित्येतत्रोपदेशास्य फलमाह। अलोत्य विधिरिति। अलोन्त्यस्येति सत्रेमेक
दृश्यविहितमनुकृतं कर्मधारयोयंभलोंत्यस्य प्रथमोपलाद्धितो विधिः। वे हस्तातीति
त्वतुपदेशो विसर्जनीयांतस्य पदस्यान्त्यो लनास्त्वपितिसकारः सर्वादेशः स्यात तत्प्यालां

९६
46

प्रयोगस्येति वचनमपि तत्राप्याश्रयकारस्य स्वस्यादि स्वरूपः। निर्दिश्यमानस्येति। सकारस्यापत्ति
विधौ विसर्जनीयस्येति। तस्यास्थानिनिः हेत्या हलो तस्येति नेयमिति पुनरिति। तस्यै वत्तविधा
ति। इदमुपलक्षणं। परस्येत्यधिकरणं विसर्जनीयस्य विशेषणं परस्य विसर्जनीयस्येति
व्याख्याता। उरः कुरुतेति यत्वोदुपध्मानीयस्यादित्वं। स्थानिवत्त्वमिति विधेयस्येति। इदं ह्यभिहितस्य वा
यिस्य समुच्चयस्य वाक्ये स्पष्टत्वे निर्देशः। उरःकेति नौडयेता द कुञ्ची हेहरप्रभृतिस्य: कविति
कश्। तत्र विसर्जनीयस्य सोपपदा विति सत्वं। न स्थानिवद्भावादकेन प्रासंगात्वमन लिख्या
विति प्रतिषेधात्र भवति। न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्भिति नैवमगताद्यमिति पाचनपदं
तस्वत्रशेषस्य तस्याच परयालिङ्गे त्स्यतद्व्यवयताना नव्यापि व्यवहितस्य विसर्जनीयस्याश्रवस्या
दिति शंकां हकारानन्तर मप्युपदेशेनाऽल्पोपपत्तेरस्तीति नदवमविशेषेणोपदेशास्य संयोगे
ते सा द्विसे चयो जनानि वाक्तिकमनते उपहि प्यापधासंज्ञालोपस्य विधिरित्यतद्वयं हृषितं
वहूछं प्रयोज नेत्रयमेवाउक्तेरे पिधत्वेन स्पष्टमपिन स्थानिवद्भावं प्रतीति त्रिपादिरस्य

राम०
९६

णत्वस्यासिद्धतयास्थानिवद्भावप्रवनप्राप्तौ तस्यं नमयिनेनियदिशोकाद्धि वचनमेवप्रमो
जनाख्यितः।३२ः केनेत्यत्रेत्यादेशस्यस्थानिवत्त्वं चानुष्णप्रयोजनमपिह दृष्ट्वा इदानीमुपदिष्टा
नां वर्णानां मर्थवत्त्वमुक्तमेनेति। प्रसंगेन विचारयति। किंपुनरिति। वर्णा इति पदेन वर्णमात्र
गतं वस्तु विचार्यगतेन पुनरेहकारादिगतमेवेत्युक्तं मन्यन्ते स्मातेषामेव विचारस्योपनीयं
त्वेनोपकान्तानां पटनमर्थस्यात्। अर्थवन्त इति। वर्णात्ववदर्थवाप्तिधानप्राप्नेराधारभूताइत्व
र्थः। किंपुनरेतस्य विचारस्य फलं पदहृदयेविप्रतिबन्धविभक्तमनुत्पत्तिज्ञानमेव। धातिति। धा
त्वादिसंज्ञकानामेकवर्णानामित्यर्थः।२९ कथमिहाभ्यासहायवाचीतेन वक्रुवचनोपपत्तिः। अधे
नीति। इकुस्मरणोतीति। पदस्यपादिप्रभृतिभ्यः श्रावितिप्रत्ययोलुक्। सार्वधातुके इतिगुणः। अधीत
इति। इङ्कोश्च यपनेप्रमाणान्तमनेपदेनश्वाः।१८ ऐलं प्रावृत्क्क। कुर्वन्तिवेति गुणप्रतिवेधः। गौ
पगवइति। उपगतागावोयेन उपगुः। तस्यापत्यं सन्नरत्यणिः कमुदकं तत्र पदुः कपटुः। सावधारणं
हेतुमुत्काकाचित्कमन्यापकमतिरेकमाह। वर्णाव्यत्ययवेविति। अन्यो त्वपरिहारस्तु प्रयोगोक्त

श्री
४१

47

त्पपः। एतद्विहृत्येति। व्यपः रूपमइति। व्यस्य पान्दर्शयति सकारे रोत्पादिनातेन त्वामहइति। अ
नुमिमीमहे इत्यर्थः। कूपे। कूपार्थ इति। अधादित्वाद्वृत्ते पिकूपार्थ्यावगमात्। तत्र ककारस्य
वाचकत्वं शंकानिरूत्यर्थं कूपइत्यकं। कूपशब्दो ह्यारण्यप्रतीयमाने इत्यर्थः। स ककारस्ये
ति। वाच्य इत्यर्थः। ककारस्य वाच्यव्यतिरेकानुविधानात्। वर्णान्तरार्थं तत्त्वसहायत्वमि
ति भावः। हेत्वंतरमाह॥ वर्णानुपलब्धौ चेति। कांडीर इति। कांडादिरकीरचौ अनु च इति
वकारे सति भिन्नाजातिर्गम्यतेत स्वभावेऽस्येतितन्मानस्यैव सामानमिधेयस्यगतिरूच्यते प्रत्ययस्या
गतेरिति चानाद्यः अवाच्यस्य शब्दाप्रतीतेः। द्वितीयेतु समासेनस्यार्थसामर्थ्यात्। किं च कस्या
नुपलब्धौ कस्यागतिरितिसंदेहः। अतएव नास्य नमप्रतीतिरित्यभिप्रेत्स्य स्पष्टयति। किं नहीति। उ
दात्तत्तेषु अर्थावगतिसमत्पादितवगतिरसिद्धरित्यर्थः। इष्टार्थावगमसंभावाभिप्रायेणोव
मुक्तमित्याह। नेति। परमत्रीयेहयाप्रकर्षमतेयमनेन। किं चिदित्यमत्र करोतीत्यकैक
श्चिदित्याह। तत्र तुरामयेनकरोतीति। एवं महीति इष्टार्थावगतयइतिशेषः। अतदर्थगतेरिति। ह

राम०
४१

दूरमिन्नाघटादयः सर्वेगम्यन्त इत्यर्थं मत्वा पृच्छति। किमिदमिति। न स्वार्थे इति। यो व्यक्तौ नो
पलभ्यते तस्यार्थे तद्भावे गम्यते इत्यर्थः। पदं प्रति वर्णानामर्थवत्त्वमस्ति इति कथं तत्
स्यादिति वर्णाः पदात्मकत्वेनार्थवन्तो भवन्ति। सोऽर्थ इति। प्रकृतोऽर्थ इत्यर्थः। तदा [illegible] नांतरं प्रत्याख्यातं प
दमिति। सत हीति निर्देशः पाठः। अनर्थगते रित्येतदेवान्तरपदालोपेनेष्टार्थपरतया व्याख्येय
मिति सदृष्टांतमुत्तरयति। उत्तरपदलोप इति। उष्ट्रमुखमिवेति। अत्रैव मुखशब्दे न समासे पूर्व
पदमुक्तस्योष्ट्रमुखेति षष्ठी समासस्य पदं उत्तरपदं तस्य लोपः। सप्तम्युपमानपूर्वस्य बहुव्रीहेः उत्तरपद
लोपश्चेति वचनात्। तत्रोष्ट्रो मुख इव मुखमस्येत्येव विग्रहः। ताभिः साचीनि तात्पर्यं नरस्य [illegible] मुख इति ते न मुख
ले सति तेन च तन्मुखं उष्ट्रमुखमिति इवार्थो गम्यते तेन गतार्थत्वादप्रयोग एवास्य। नीमस्य उष्ट्रमुखेश
ब्दस्य लोपो न विधीयते एवमिहापीति। अनर्थगते रित्यत्र अर्थग्रहणेन प्रकृतोऽर्थ उच्यते न
त्वमात्रमित्यर्थः। वर्णानामर्थवत्त्वे हेतुं तरमाह। संघातेति। अन्वयं व्यतिरेकौ दर्शयति।
ये यामिताति नापदस्य पदार्थ्युपाख्यायमुखेन दृष्टान्तदयमाह। अतएव व्यतिरेकमुखेन।

श्री°
५८

58

पि दृष्टांतद्वयमाह एको घट इत्यादिना तद्वयं प्रयोगः घट इति संघातः स्वार्थक्रियात्वेन सजा
तीयार्थक्रियासमर्थावयवः संघातत्वात् । चेदकं कांतं घातनं वदेव र्थानि तेरकेपि । मनुष्यात स्वेका
त्यर्थान शक्तिरिति चेन्न अवयवसामर्थ्येनेवसमुदायस्यावयवदेशादि इति दृष्टार्थ दर्शनमेतत् । वर्णानामर्थ
वत्त्वेति दृष्टापत्तिं शंकते यदि तर्हीति अर्थवत्तेरूपे कतानि प्रातिपदिकानि अर्थवत्त्वेन वा स्यात् तानि इति ।
विग्रहः । प्रातिपदिकसंज्ञेति नवैकाद्धर्व तन स्यापेन समुदायस्यैव प्रातिपदिकत्वेनावयवानामि
त्याक्षेपः तत्स्यापस्या त्रासमंगात्तत्तत्र हि तस्य प्रसंगोपत्र समुदाये ऽप्यवयवस्याप्युपकारो भवति
इह तु समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन तस्मादेव विभक्त्यादि नत्ववयवादितिकेतु त्यस्वरूपोपकाकारतान
त्यर्थकस्य संज्ञायां समासमविसंस्कृताकर्मा घपावात्सादयोनमविधंप्तीति वेताः अविशेषेणे
त्यपेते ऽत्र तन्नानां च नियमः तत सुबाद्यपादि वल्वाघुत्पत्तिः स्यादित्याह । स्वाघुत्पत्तिरिति । प्रातिप
दिकत्वादिप्रसंगः स्वरूपेणामानिष्टरत्वा इको यपदस्येत्यधिकारेणाविहितेन लोपादित्याह ।
न लोहीनीति व नमित्य त्राधेनवकायात्र लोपस्यानाधनमित्यत्र धकारस्य जस्त्वप्रसात । दृष्टे सेति

ख्या = ४

ष = ३

राम
५८

पदांतस्येति रात्वनिषेधः सर्वादौ च लत्वं सर्वेषामेकार्थत्वेन यथार्थपदत्वे सह। प्रयोगे यथार्थत्व
त्वे समुदायादेकार्थप्रतीतिर्हि स्याद्द्वितीयार्थः। विभक्तौ सत्यामेव लत्वं न भवति। समुदायस्य
प्रातिपदिकत्वेन तदंतर्गतत्वाच्छुकः प्राप्तेनैव समुदायस्य नु प्रातिपदिकत्वं समासग्रहणा
दिति वाच्यं यस्य समुदायस्य लत्वमित्यर्थकः। एवं तो वयवोस्ति तस्यैव समुदायस्य ... योगी यस्य
तेनः प्रातिपदिकैः संज्ञा वा यथेन त्वथ वत्समुदायमात्रस्य विभक्त्युत्पत्तित्वं परिहृत्यैवावयवेभ्य
समुदायार्थे नैवार्थवत्त्वात्। ननु चैवं पदादेः पदांतस्यैव पूर्वकं सर्वेषां तत्पात्वात्तस्माप दांतस्येति
णत्वं संभव इति वाच्यं समुदायार्थाभिधायित्वमवयवस्येति पदे तत्पदकां ... तन्मध्यपतत्समुदायवक्रि
या वाचित्वेनावयवस्य प्राधान्यतत्त्वं तत्राधानादिति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधस्यैवावयवांतानामनास
वयवानां संभवः ननु तत्रापि प्रतिपदं संधानादृशप्रत्ययाः प्राप्नुवंति। संधानामतत्पाविततं तस्यैव
पदं तं भवति न्यायेन तत्त्वलोमात्रस्य नत्वतस्य पाभिवतामप्यभिधानत्ववयवत्वेन छागतिः। तिङ्प्रयोगः
प्रतिवर्णमिति निष्ठ इति चेन्नास्तत्वं प्रत्ययमप्यरोदोषः। उक्तं देवं परिहरति। संधानस्येति। ... सत्र

वै८

श्री
४८

५१

प्रकृत्यर्थविशिष्टः प्रत्ययार्थोऽभिधीयते स चैकत्वेन च प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानं प्रधानेन च
व्यपदेशा भवन्ति प्रकृत्यर्थो हि गुणभूतः न च गुणभूतार्थाभिधायकभेदेन प्रधानस्यापि भेदो यु
क्तम्। अतः प्रकृत्यर्थगतमेवेति न द्वयभिधानार्थभेदेकैकविशिष्टत्वं घटते सा च संख्या तन्त्रावयव
भूतत्वेन प्रकृत्यर्थगतत्वेन कल्प्या प्रधानरूपस्य कार्यस्य तत्त्वात्तया प्रत्येकेन प्रहीयते बहूनां
द्रव्याणां दर्शनप्रकाशनरूपं कार्यं संपद्यते। तथा चोपाधि परीतं न शक्नोति एवं प्रधानाप्रधान
योः प्रधानेकार्यसंभवात् एवाश्वाश्च यत्र प्रत्येकं शक्तिमतः शब्दपूर्वको बोधारम्भ इति
वर्णसमूहे केशक्तिमतामेव वर्णानामानुपूर्वीविशेषेण संहतानामेवैकार्थत्वं तथा च तः। स
हैतेषां यथान्य न संसृष्टे सह गृह्यते। वर्णाः प्रत्येकं न वर्णान्तरं संवद्धो वाचकस्तथेति। अय
मा वः। यथा त्याप्रातिकादिसाकृतिर्निर्दिशेषिणि न प्रकृत्यर्थगता संख्यैकेन प्रत्ययेनाभि
धानदर्शनेष्वविवक्षागौणात् तथा प्रातिपदिकत्वे सत्यपि वर्णानामवगतसंख्या
त्वात्स्वभावः। न च प्रातिपदिकार्थे सत्येव वचनेऽग्रहणात् एकत्वादावेकोऽपि निवर्त्यमा

राम
४८

प्रोति इहहस्सादौ ज्ञातपंक्तिरसन्दावेन वचनमात्रमावनाद्वक इत्यत्राप्ति विशेषणो
विशेष्यभयद्रूपत्वे सत्यामावेति वचनमात्र[illegible]ति। किंच कर्मादिष्वशक्तिव्याहत्यादपति
ष्टत्वे सर्वत्रानुमतःप्रयमार्थः। सर्वैकेन कृ। तद्दितमावमेकार्थः प्रयोगः न च केवलाप्रकृ
तिरित्यस्य वाचः। समुदायविभक्तेर्वकैवल्यान्निवृत्तेः। अनुप्रत्ययपरे वप्रकृतिरिति चित्यम
शातेरत्र्यमिति। अस्यवाच्यवहितमेवात्र परत्वमाश्रयिष्यते अन्यथा सूत्रप्रयोगाय एव चेह
वो व्याकुर्यरन्निति। यत्तु समुदाया चादेवतत्रे[illegible] सर्वानुग्राहित्वाद्विभक्तिरूपत्वं घंते एकाद्यादि
वचनवदित्यर्थ[illegible]। तन्न तस्याप्रकारात्द्विवचनस्यतार्थविषयत्वे तत्पत्रूपोपकारत्वाभावात्। न
हि समुदितविभक्त्या वयवानां विभक्तित्वं भवतीति कश्चित्। न नन्दं समुदायात्प्रवयो
रकार्यत्वेनैकत्वादवयवार्पगते कत्व मपि समुदायविभक्ताउत्तमिति भवति तल्परूपो
पकारेनैव एकादिवचनत्वायस्यार्थविषयः न तु समुदायादुत्पद्यमाना विभक्तिः सर्वत्रा
सेवं घिनीति। प्रतिवर्णपदसंज्ञास्यादिति चेन्न पदसंज्ञायां प्रसक्तायां विधिरियं नोपपद्या

श्री
५०

50

रित्य तद्वर्णनात्समुदायस्यैव भवति। वृत्तं तर्गत मे कृष्णावृं भावप्रधानतया व्याचष्टे। एकार्थ्य इति। ए
कत्वार्थ्य इति। एतन्न्यैकवचनान्त विषयं अन्यत्र तु द्वित्वबहुत्वे इति बोध्यं। सिद्धं तन्माह। अनर्थका
स्त्विति। उदाहृः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति। अथ कथं तर्हि सा दोषे केकस्यार्थसत्त्वप्रह। तत्त्वदर्शनात्कृ
पस्य पयपूया दावापि प्रत्येक मर्थवत्त्वाभावाच्चेतत्स्यादेव प्रत्येकं ककारादिभिरर्थप्रतिपादनेऽन्येषा
वैयर्थ्यं स्यादतः संहितानां वाच्यं न चायं न्यायोपकारिणां साहित्येन संभवति। उपकारकत्वमपिन
स्वरूपेण समानेद्रवत्वात् तन्नार्थप्रतिपादनं एतेनकिं पूर्वमसमर्थ एव सामर्थ्यं कियत्तेस मर्थ्यता उक्तदोष
नेनाघः न हि स्वतोऽसमर्थस्य सामर्थ्यमाधातुं सक्याहरिस हस्रेणापि शक्यते तथात्वे शिलाय
लोलपिपासः पवनादिसाहित्येनोत्तरादिता मर्थ्यमाधीयेत। दृतीये तु हेतुः इत्यत्र एकास्यकस्य
चिद्यापयेवर्णांतर प्रसङ्गे प्रतिशक्तिरनुद्धृता यथा दर्शितमदो यकल्पनमिति चेत्। न हि दर्शितानुसा
रिभिः संहतानामेव शक्तिलाभ उच्यतां किंशकतानाममपावे हृष्टा तदुबोधपरंपरया। एतेनया
वंतो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने। वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः इति निरस्तः

राम
५०

मृ हस्ये वक्स्यातस्थानित्वात न स्वल्लु च हुष्मनोहपादि अव हारेस्या पे हाम वाक्ति। न सेवाय रेणाध्य
विना यतेन चायं विशेषहेतुरस्ति अयमुपकार्योपमुपकारं करुते। किंच एकस्य शब्दस्यार्थ
शतमपि यथा कश्चिन्मत्वा शीर्षो क्रियेत वर्णात्मकस्यानेकेषु समुदायेषु समवयेतः। क
त्तिक शक्ति सहत्वाहिः यथा पेला अभवं तु तस्मात् समुदितानामेव शक्तिलाभ इति। सिद्धं तदेव
ककारादेः प्रत्येकमर्थवत्वानुमानं यान्धितं। अत्र समुदायान्तर्गता वर्णाः यदृः अन्य सप्यास
र्ववर्णोपहीकरणो हेतोर्भाग्गा सिद्धिः स्यात्। अर्थो वाधश्रुणि। अतिशयः समीपवाद्योदृष्टः
प्रत्यंगप्रति प्रांतरमिति। वीप्सायां च प्रतिवृक्षमेवक पाला निवर्तयतीति। अतः संदेहाम
छ्ति। किमिदमिति। प्रतिवर्णमिति प्रयोगं कुर्वतोपदस्य विवक्षितं तत् किम सार्थः। वीप्साया
ं प्रति वर्णं प्रतीति। समासे नेव वीप्सायाउक्तत्वात्तत्र हि क्वचिन्न भवतिः अतः संदेहा
लरुग्णोऽस्य मित्यादिहितो यहेतोरनैकांतिकत्वमाह। वर्णोऽस्य पेत्यादि। वर्णा व्यस्तपाद्वा
वयथीयलेभान्न प्रत्येकमर्थवत्वमित्यर्थः। दृष्टानादुपाल मादित्यर्थः। उदाहरति। हतेः॥

श्री
प्र
51

ति कृतिश्चेदस्ते तस्मात्कृते राघंतद्विपर्ययश्चौत्सर्गिको कारः। ततस्त्रियोगेन तकारकका
रयोस्थाने व्यत्यय न कृपुनेतेति गुणः कृते पदस्यमिति न र्कुः। प्रमाणानुग्राहिकाः एवं कृत्वा
दर्धितोसिद्धता कीदेव र्गा व्यत्यये पिशेषणात्क्रिया प्रतीति रेकरूपैवेत्यर्थः। इत्याह नार्थव्य
त्यय इति। यद्यपि क्विकः कपिः साह्नरारहस्ला इत्यादौ वार्थव्यत्ययोऽपि दृश्यते। तथापि नासौ
सार्वत्रिकः। किं वैवमपि पर्वाकहेतोस्तकों हैव्यभिचारस्तदेव स्फुटयन्नाह भावेनार्थव्यत्य
य इति नार्थप्रतीत्यभाव इत्याह कमंदी। तमं दर्पर्यपदेन भवरी वा त्यये र्थप्रतीत्यभावस्यानुक
त्वात्तदभाव कथनस्यान्यानुपयोगात्। अर्थंतिरगमनादिस्थानेनाविलंह्लोपार्थप्रति
तेरेवानुपगमात्। तत्त्वार्थप्रतीतेरभावस्येति अयथा ह्रस्वस्य शाह्वेप्रसिद्ध्यपर्याय माह। लो
प इति हन्तर्हिं साणत्वा निकोंगः ह्रस्वस्य दीर्घात्कमपि दितिङ्। ते अतिदिङ्। त्व अति दिङ्तामि
त्यपधालोपः हो हन्तेरिति कुत्वाध्रुं स्विदिनि। लोट्। अप्रघ्नन्ति विनस्ये वलप्रभिभावेति सेड्। तद
नश्चेतीरलोपेन कारस्य पदांतत्वात्संयोगांतस्य लोपः। अत्र हंतेरकारलोपे व्यपर्यप्रतीति

एम
प्र

रस्तीत्यर्थः । उपसमीपे जायते प्रादुर्भवतीत्युपजनः तस्य पर्यायमाह । आगम इति । लवि
तेति । लक्ष्यते इति वर्णोपजनः । आदेशः । अनुपाधिकस्यैवागमस्य सत्वे विलक्षणार्थस्य प्रती
रित्यर्थः । विकारो नष्टाभावः प्रकारान्तरं विशिष्टत्वे नभावः सद्भावः सत्वादेशालेमेति च यथा चहे ।
आदेश इति घातयतीति । हन्तेर्घ्निर्वा अन्त उपधामाह इति ह घ्नि । हन्तेर्विस्मलोपित इति तकारः । पघ
र्थवत्वे वर्णानां तत्र रात्तच्छत्र यादृर्थ स्यात् विव्यस्य एव नभाष्य नमपंजीतिचेदर्थवत्वमेव तेषां ना
स्तीत्याह । पत्रेति । वर्णानामर्थवत्वं तदभावे वायुक्तमभिधाने पिकिंत्वा यामिति प्रश्ने उत्तरमाह ।
उभयमिति । प्रश्नपूर्वं हेतुमाह । स्वभावतरतीति । स्वभावादिकं शक्तिमत्वादित्यर्थः । केषां चिद्वर्णानां
स्वभावेन शक्तित्वे नार्थवत्वे पि सर्वेषां तेन भावं केषांचिद्वान र्थकत्वे पि सर्वेषां तेन भावाभि
तिविषमाभावेद्दृष्टान्तमाह । नघपेति । समानमिति क्रिया विशेषणं । इह मानानां घपग
मानानां अर्थनतद्गतार्थैः फलैः तत्र व्यापारातिरिक्तमहदृष्टकारणं पश्यामि । क्रियातेन
व्यापारार्थविषयानामर्थमेदे छेकशः शक्ति प्राणिनि यथा कार्यं कल्पते तस्यर्थः । एकरूपं

श्री
५२

52

निर्वंधस्तत्परीहकालमनुच्छितरइतिदर्शयन्ति । तत्रेति । यस्माल्लिप्ता पदे तद्देवमं तत्रा । किं कर्तृ
शास्त्रमिति संबंधः । कान्तरे हिं गतिरित्याह । स्वाभाविकमिति । स्वेलिङ्गांतेहेते ऽस्त्वापर्वपदि
रं पर्वस्छः प्रदृष्टि । कृपामिति । यप्रवहेत ऽस्सक प्राम ऽपादि प्रः । सिद्धांतिनं प्रति वाकि मुत्तरमभिसे
धायोक्तमित्यर्थः । तस्मिन्नर्थे महते त्वित्यंते वाह । संघातेति तत्राणि । ति । यत्र स्वतं त्रान्वयव्यतिरे
को दृश्येते तत्रैव सार्थं रमाकल्प्यते यथाधात्वादि प्रातिक स्वैकावलीकुसुमहारयष्टितानो ऽत्तमु
हायस्य पादनेन तत्कार्यानां फलवत्त्वविधाय फलं तं द्रगान्नामिति न द्रुपगार्थवत्त्वाकल्पनेन
तुकोन कूपस्य यद्य पामांमन्वयोर्थे स्य विघंसे र्थी तरखा चित्तं संघातस्यावगस्यार्तरत्ता । किं
चं प्रत्येकस्मिन्मिन्नाभि विद्याव नेवपस्य प्रागवच्छै कफल हेत्वमानुपूर्वी विशेषा वाव
च्छिन्ना नामेवास्य पंचस्वपि समुदायेन चाहिं मिति व्यस्तैवातैरर्थः । प्रतीयते तत्तु कं भ द्गावा
र्थैः स्वाहा घघपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनं । वर्णानां व्यापिनेतस्मिन् सर्व बस्वति निः फले ।
वाक्यार्थमित्येतेषां अवच्छेतौ नोत्तरीयकं । पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनमिति । व

ततोऽ

रा०म०
५२

र्थो इति दण्डापूपवादेन प्रत्येकं समुच्चितानामेवार्थप्रतीतिहेतुत्वमुक्तं । एवं कुत्र चनमत्रं
दापि समुच्चितानामेकोप्यर्थप्रतीतिहेतुरित्यत्र तात्पर्यं । तदा बलीयस्त्व बलीयस्त्व बलीयस्त्वे
ति विग्रहात्सिद्धमित्याह । यद्यपि कूपादेर्व्यस्तालेनार्थान्तरदर्शनमित्युक्तं तथापि न समुदाया दि
वृत्ति पदांगरनागस्यापशब्दस्य तु नलत्वा रूपसत्तार्थलोलेभापातादित्याह । यदर्थीतिउ
पशब्दस्य तदर्थप्रतिपादनसामर्थ्यस्य तत्त्वेकाहीनामन्यतमेनैव संस्तत्वस्य तदर्थप्रतिपा
दनाविरोधः इति स्वाशयमाह । अत इति । यद्यप्युक्तं कूपादिशब्देषु योविशिष्टोर्थस्तत्का
रस्यवितानदप्यसंज्ञकः मेवपवंवदनात् कूपशब्दस्यानर्थक्यमेवमप्युक्तं तथाच प्रत्येक
मर्थमन्यपशब्दत्वं दूरपातमित्याह । इदमिति । कुसंघातार्थत्वाद्धपपत्त्वासाधितम
व यथार्थत्वं न परिहृतमित्याशंक्याह । शान्तिप दिकं सत्तापादिति । रथांगेषु प्रत्येकसाम
र्थ्यमस्ति समुदाये त्वस्तित्वनिश्चयः सामर्थ्यमेवमुक्तं तेन गेषु प्रत्येकमर्थक्रियाकारित्वाभा
वापि समुदायस्यैवेभ्यादसामर्थ्यसंघातार्थवत्वस्यानेकांतिकत्वमिति तत्रैवरूपतीत्यर्थः ।

५३

53

।न त्वेवं संघातावयवानामर्थवत्ताभावे यद्वा वगतपाप्रवृत्ति प्रत्यय वोरवितत्त्वसातता।वाक्या
वयवानां पदानामप्यनर्थकत्वापात इति चेत् न यत्रा न्वय व्यतिरेकाभ्यां तदन्यमन्यावेन
वप्रकृत्यादेरर्थवत्वमिति दिक्।प्रसंगेनाऽलं।दिप्रत्याहारगतानां णकारेनां प्रत्याहारकार्य
योगित्वं न स्यादिति पाणिन्यादिसमस्तलानुबंधानिसमानिति पठति।अइउण् लादि प्रत्याहार
इति।प्रत्याहारेषु हकारस्यासम्भावयन्नाह पेनुबंधाऽणादयः।तेषां ग्रहणे अ नव्याद्यङ्गा
दिषु शृङ्गाषि नातु पूर्वाकेषु ग्रहणे लोपिस्त्वर्थः।कार्यं न ग्रहणं मिति शेषः।तदेतदाह
पृतदिति यथानुमानायम नन्यत्र ग्रहणे तत्कार्यं च प्रत्याहारकार्ययोगिनः।प्रत्याहारस्तु
पृथिव्याः तत्संग्रहीतय त्वदि त्यर्थः।तद्ग्रहणे लोकिसमि इष्टमिति ग्रहछलोकिं वेति।ग्रहणे सती
ति शेषः।णकारोयतीति अनुकरणे नाणकारस्तेन समतदर्थः।अथवर्णसामान्य
स्यैवेति वांसनाप्यंतलक्षितधातुलेशप्रति याद्यात्र णकारस्याद्यत्वादेवे षः।इदमुप
लक्षणं।द्वग्रहणेनचकारस्यापिग्रहणम् अौनामिसादावइ चया पइति णत्वं प्रा

५३

प्रोति। तथाच कारस्येत्याग्रहणे नग्रहणं कृष्ट्वि च्चेद्यैत्याद्रो विभाषेट इति पाठः। प्राप्रो
ति प्रकारादिति नग्रहणमित्य नुषंगः। कृष वादादिति। अपवहारादित्यर्थः। वेनाप्रिति
इकोयणचीत्यादिति दृष्टा विकारस्य ककारादेवरतोयणादिति कार्यो ति। तदर्थः। प्या
यात्प्याहाके डउणोदयो वकुलमिति तन्नेह्मापकं णकारस्यास्वमाश्रित्य यणादेरा
विवहित प्रत्ययस्वरूपाप्रतिपत्तिप्रसंगादिति। तान्यतविमर्वि रूपे ड सिद्धे सो स्र
पत्रापि स्वरूपाप्रतिपत्तिः स्पाथ्या प्योनातत्रापि प्रतिपत्तिरेतोम्यासेरितिवदितिर
समं समाधानं। [illegible] धानत्वा चेति स्वप्रतिपत्त्यर्थं न तेषामुपदेशो विडश्रमिति त्यादिप्र
त्याहारग्रहणेत्यान्य प्रत्याहृता थ्य मित्यर्थः। तेनाकारहीनाम त्यापनार्थ म पाद्येपमा
नत्वादणा हीनाम प्राधान्यम्प्रकारहीनां तल्वार्थं मुपादेयमानत्वात्प्राधान्यं तत त
श्च प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययहति न्यायादकारहीनामेव संज्ञानात
णाहनां। अज्ञाता मित्संधिरहाउता एत दिति। उत्तरमाह। इयाहिति। ह्लोलो निरीश

श्री
५८
54

लेऽव भावृत्त्वमयाशीलीसमाधानसर्वविकाप्रवृत्तिः। यथा लोके ब्राह्मणैः सह ब्राह्म
णा भोज्यन्ते इह त्रिपेः सह हस्त्रियाइति। एवमिहापि कार्यप्राप्त्यर्थमिदं सूत्रमित्यर्थः। अभि
भावः। अस्य हलन्तः कारान्तानामुपदेशो विधीयमानस्योपदेशस्तत्र स्वरूपप्रति
पत्त्यर्थः। हलन्त्यमित्यत्र उपदेशस्त्र अणादिसंज्ञा प्रत्ययन द्वारान्वप्रत्यायनार्थं हला
न्तीनस्वरूपप्रतिपत्तये। लमितिहकारस्य ह्रि विधीयमानित्संज्ञकत्वात् संज्ञायामहता
र्थित्वाद्धूनसाधासंज्ञा हातिन नैवमादिरंत्येनेना अणादिसत्वाहारस्यानिपाद्नात्र
तुस्य वकारस्य वा देरण्यकारस्य परा धीत्वात्संज्ञानस्यादिति निवेरः। न इह वलि नान्त्र
धोपादानं तत्र केषांचार्थमेवोपादानेन परार्थमेव च केषां प्रधानानामभवति। अकका
रस्य संज्ञास्वरूपं तन्नी वेपि स्वहम मित्यनुवृत्ते स्वार्थमप्युपादानेन परार्थमेव लाक्षे
नेपत्वपरार्थमेव तस्य साधा संलोपश्चेति वलवानेवलवतरः स्वाधिकस्तरमात्रत्वाद
तरमिति। यथा अत्र परत्वान्नित्यत्वाद्धलोपसंनिसंज्ञा प्रवृत्तिकाले तथा मसत्वादेवसं

राम
५८

ष्ठानं भविष्यति। अनुबंधास्तत्कारितापद्येतं संज्ञाप्रतिपद्यंते निरनुबंधकं कार्यमसं
न एव प्रतिपादयंति स्वतंत्रता न किंचित्कार्यं प्रतिपद्यंते तस्मिन्प्रत्याहारे योऽल् तत्र अनुब
ध्यते तत्रत प्रत्याहारानुपपत्त्या प्रत्याहारग्रहणेन पूर्वलोपाभावः। किं च नकाका
दिवस्य वर्णमालागणनामेव तत्रोपयोगाद्भवत्येव तत्रापि लोपप्रसंगः इत्याकुः। न्यायानभित्रगति
गत्वं तस्मादाह ऊकालोऽजिति वा योग इति। विसर्जनीयात्तरजिह्वामूलीयः। तस्य फलमाह। तत्कालाना
नामपि पाभवेत। अत्र चाग्रहणासिति। पञ्चवर्गमध्ये पठितानां तादिजातीयानां ग्रहणं त
त्कालानामेव यथा स्यात् दीर्घः। अपमनिजात्यः। ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः। एकमात्रिकद्विमात्रिक
त्रिमात्रकालकृतस्य वर्णादीर्घादि निर्दिश्यंते तत्रोपदेशात्सवर्णग्रहणाच्च तेषामसं
सिद्धमेवेति योगविभागे नैकमात्राद्यवच्छिन्नानामेव नियमः न तेनार्धमात्रि
कानां व्यंजनानामसंज्ञा न भविष्यति। न च वयम्प्रत्यवस्थापकं विद्ध वदनुवादीति इगीकृ
तमसंबध्यादित्याह। अकार्यं न भविष्यतीति। व्यपदेशमात्रा दोष इति भाष्यः।

इदंसाम्यकारो हूयवालाः एवमपीति। कुत्कुटंस्मादेशे संयोगस्ये कस्मात्प्रयोकाले तत्वेनाद्वावपव
न्नाविकेयपरा वीति परास्मा तायपाविककारो द्वाविति पूर्वमतैतस्वव शो दूये नेकाज्ञा तिर्वा
ज्यनहनिपरिहारोति। तथापि पूर्वमेवमात्राकालो त्रगम्यतेनचमात्रके व्यजनमत्तो तत्का
गुनरिह नोक्तः अन्येत्वयद्यपि द्वेककाल दित्यकं तथापि विकार्तिककारस्ये स्व शक्य व्यवहा
रमभि सापेस्सैवमुक्तं जस्मादि तिद्वौककालविति पूर्वव्य वस्थापित त्वाद्दिह हवितसिति
नभावितव्यमितिके चित्। पूर्वकएवेति स्वार्थेकः दुष्टपरिहारोनवाच्य एवेत्याशंक्यान्यमतेनो
कइत्याह। अपरइति। अत्र पाटक्रमाद्यर्थक्रमो बलीयानिति न्यायेनायइति पूर्वं विधेयं आस्यवा
र्त्तिकस्यायुक्त एवार्थ इत्याह। पूर्वपर्यायेति। हृस्वादीनामिति संज्ञाया वचनात् दृष्टात्
कार्यं कालितिकर्तव्यानि विधेयानीत्यर्थः। अत्र सामान्यविशेषभावेन यानि कार्याणि चकार्या
णि तानि तत्कालेष्वहृयप्या स्थ रितियोजनेत्याह भिन्न स्थानेकार्याणीत्यस्यकर्तव्यपरत्वेपो
नरूक्त्याभावात्सामान्य विशेषभावेमात्रयस्य दुष्करत्वात्। प्रसंगाद्दनस्थानामप्युपदेशफले

एम
५२

वत्तुं इष्टवत्स्तौ। अयोगवाहत्वात्तस्याप्यवलाः। ते चास्मद्भिः स्ववर्णग्रहणार्थं पाठः। किमर्थं तत्तस्य न
किं चित्प्रयोजनं लाघवार्थं ग्रहणादित्तस्ववर्णे स्वेस्वे ववत्कत्वे। एकारस्त्वेकग्रहणार्थं वक्ष्यमाणं
जनीयः। इत्यतः संध्ये चांतःस्थानामवर्णस्य प्रदेशाः कर्त्तव्याः। गौ। द्विमात्रा विसर्गाः। इति वक्ष्यमाणः
। उत्तमाह। इहेति। अनुस्वारस्यैवेति। अपवादे परसवर्णो नित्यो हि तत्प्रथममेव द्विर्वचनमप्रवृत्ति
रित्यर्थः। तत्रेति। कीर्त्यंत इति। परस्येति। अनुस्वाररूपेस्वेपर्यन्तरूपस्य ग्रहणं नेति।
यद्यपि हरस्यमाम्नाये निरनुनासिकाः पठ्यंते तथापि तस्य सानुनासिकस्यापकारादेः प्रत्याहारादेः
प्रत्याहारेष्वनुपदेशात्‌ ग्रहणाग्रहणाद्‌ घपदेशाभावात्‌ सर्वेषामनुस्वारस्य परसमानीन
प्रत्याहारेष्वनुपदेशाद्‌ ग्रहणान्नाघपदेशाभावात्‌ निरनुनासिकपाठस्तु तेनानुनासिकेषु तेष्वपरतः परसवर्णा
स्यात्‌ तथापि हस्वमाम्नाये चानुनासिकपाठस्ततो निरनुनासिकेषु तेष्वपरतः परसवर्णो
एवं नस्याद्यामध्ये तेषामपाठादिति भावः। हवयपतीव स्पतीतिलत्वावस्थमनत्वं
यत्तद्यां अरुतोऽनमंतीति। पूर्वं नावदितिति। परत्वादित्यर्थः। जातेच अकारे तस्य वपश्चा
द्विवचनमिति। परसवर्णो हीति। अमतातस्यानुनासिकस्यापाठा निरनुनासिकेन वा
तरग्रहणाभावेनाग्रहणाघलोपाभावाद्द्विर्वचनेन स्यादित्यर्थः। प्रत्याख्यानं वा घातामाम

तद्विर्वचनमिति। इत्सत्स्म्याह। ननु च भेदो भवतीति। अक्षारस्मादिति शेषः। नन्वयं जनयपुरस्यै
कस्यानेकस्य वीप्सारस्ये विशेषो नास्तीति वाच्यो वर्तत इव विशेषः। यदं तरस्मत्वाद्युक्तं ह्रद
स्नाभावतास्त्रियकारस्य विशेषणं प्रतीयस्याप्याह। नाविति भेद इति पदद्वयेपि रूपभेदा नास्ती
त्यर्थः। इतर आह। एवमप्यभेद इति। कथं चान्वियकारमिति। स्त्रियोहो यत्तरस्यामित्यतो वि
कल्पानुवृत्तेरिति भावः। अप्राप्नोति। द्विर्वचन इति शेषः। द्विप्रकारमेवेति। इयमेव चत्रियकारमवि
जन्यस्यादित्यर्थः। कथं तर्हि भेद एवदन्तोभिधायक इति चेदत आह। एवं इति। उत्तमाहापवीति विकल्पा
ननु वृत्तमभिप्रायेणेत्यर्थः। न त्विति सम्पूर्वनेत्याह। विभाषायां चेति। स्वरितत्वाहं स्त्रेतो हुर एकस्या दि
त्यर्थः। केचित्तु लोपविकल्पं वा येवाह। सम्प्रभ इति। भेदो नेत्यत्र च छेदः। नेदमेव त्यर्थः। अभेदस्याघा
हस्याघटितः। विकल्पानुवृत्तेत्यर्थः। भेदमाघेवाह। विभाषा वस्त्रलोप इति। उक्तामभिप्रायेण
त्यर्थः। अभेदस्याघुपसंहरति। यथेति। द्विर्वचनाद्विर्वचनयोर्विशेषस्यानवत्वात्कर्तव्यमिति।
ग्रहणं णकारेण वप्रत्याहारात्। चेतो नणकारेणेति वेनान। गुणो भेदकाइत्यपि यहंतापा
पेत्समणग्रहणमेव कर्तुं। यकाह लोपमाभित्यस्यैवल्पिकत्वज्ञापनार्थं मध्यमग्रहणं

ताद्विस प्रवृत्तत्वात्सौ पूर्वीभूतस्य यकारस्य अवर्णान्त्यो क्रियते। लोपस्यानित्यत्वेऽतत्र यणमेव
स्यादिति। इदानीं लोपस्य विकल्पं ज्ञापकात्साधयति। अनुवर्तत इति। वष्टि विभाषा चसलोप इत्य
त्र न भेद मुसंतत्स भेद वादिति सिद्धे। नसति द्विर्वचनाभावादित्यनुमिष्टं। यणेति। लोपविधावि
भाषाग्रहणमनुवर्तते। प्रमाणाभावान्नित्यलोपे द्विर्वचना द्विर्वचनयोर्नीत्ते व विशेषस्य का
रणस्यैतस्या व्याख्येयं। भेदवादिनो यणो विकल्पं साधयति। अनुवर्तत इति। भाष्यकारस्य
त्वयं श्लोकः पूर्ववार्त्तिकसंबंधाभावात् प्रत्युदाहरणं वचोरहा भ्यामिति षकारस्य द्विर्वचने
प्राप्ते यारो वीत्यनेन प्रतिषिध्यते। पदद्विवस्य रो स्त्रीति लोपे भाषानानुवर्तेत न हि हन्ते। यदि द्विर्वचने
तितये लोपे सति षकारद्वय अवर्णप्रसक्तौ निषेधो व्यर्थः स्यात्। अनुवर्तते ततस्मिन्वैकल्पि
कः प्रवृत्ताभावाय कार्यं त द्विति भावः। प्रतिषेधार्थ इति। प्रतिषेध फलं। एतत् ज्ञापकं हृष
यति। नेन द्विति। लोपापवादः इति। अन्यथा लोपस्य सर्वत्राप्राप्ति। हन्ता चात्र विदाप न द्विरुक्ता
रणं स्यादिति। द्विर्वचन विधिर्व्यर्थः स्यात् वसादि सलोपापवादः। ततश्च कषरती त्यत्र षका
रद्वयस्य अवणप्रसक्ते तन्निष्टत्वैकतत्वमेव प्रारोचाति भावः। ननु द्विर्वचनं कर्पलोपा

57

पवादस्यानवकाशत्वात् हि लोपे प्राप्ते द्विर्वचनं क्रियेत्‌ द्विर्वचनोत्तरं तस्य प्राप्तत्वादित्याशये
नाह। कथमिति पूर्वत्रासिद्धे द्विर्वचनस्य विधानसामर्थ्याद्बाधकत्वं लोपं प्रति न तूत्सर्गा
पवादभावेनेति भावः। ननु द्विवेसविल्लोपापवादः स्यात्तत्र द्विर्वचनयोर्विशेष
स्त्वप्राप्तेति पृथग्भेदेन स्यायादित्याद्विधा नविशेष इति चेत्। अत्र केचित् आद्यापविल्लो
पविधौ यास्तत्वदध्यवसानेत्याहाव न च्विचेत्यस्य सावकाशत्वात् अयं नेत्याहे लोपं
प्रति बाधकत्वाभावान्नेत्याहुस्तस्मिल्लोपे विशेषः वैकल्पिकोऽत्र विशेषः। लोपस्य वैकल्पि
कत्वं तु प्रमाणाभावादयुक्तम्। अचोरहाभ्यामिति द्विर्वच नेऽलोपविधिपरिहारेणानवका
शित्वान्न वकाशमिति भावः। यदि द्विर्वचनेनापवादत्वाल्लोपो बाध्येत तर्हि लोपविधेः किमु
दाहरणम्। मितिरकरणितीति। तर्हि द्वितीयपक्षे लोपस्यानवकाशत्वे विकल्पे एव फलमिति तत्प्रा
प्तिश्च पवादत्वेऽपि किं पर्यनुयुज्यते। विकल्पस्य द्विर्वचनस्यैव वक्तव्य इति फलितोऽर्थः। लो
पस्याच काशमाह। यदि द्वत्ते इति। प्रत्ती मतिरिति प्रपूर्वाद्दाधातेः क्तः। अच उपसर्गात्त इति
तकारान्तादेशः। दकारस्य खरि चेति चर्त्वं निष्ठातकार एकः इति त्रिव्यंजनसंयोगः। अ

वत्रमिति। द्वौ अवर्वंऽने अव पूर्वः। निष्ठा च पूर्वं क्त। आदित्य इति। आदित्यो देवताऽस्य
स्य दित्यदित्येति ण्यः। ण्यस्येति लोपे त्रियं जनसंयोगः। यदल्यो हाहरतो हरोपमइति वृद्धहर
ग्रहणस्य यथोक्ति दुर्वेर्ञ्चत्वापि नास्यं तत्सभा वहेसेव सुक्तं। आदित्ये आपत्यस्यचेति लोपः शान्तस्य
नैवर्तु। यद्वा अदितिर्देवतास्य मंत्रस्य आदित्यः तेमधीत इति। पातञ्जलापत्यत्वाभावाद्वली
यमानिसेवानलोप इति ज्ञेयं। एवं लोपस्य प्रद्दिविषयमुक्त्वा अन्य विषयमाह। हहेति। कर्म
नि अचोरठाप्यामिति द्विर्वचनं कर्षति वर्वेतीति। कथं विल्लेखनेऽपि यस्येच नेति एश वादि। तत्पा
चकर्षतीत्यादौ लोपाप्रहत्यादि हलः। स्यादिति तदयोहायतिषेधो वरूपं वाच्य इत्याह। तस्मादि
ति। प्रकृते यो अयं। नित्त्वेदेत हिति। एवं च निषेधसापकवशान्नलोपविधौ विभाषाठनिर्णीते
तितात्पर्यं आचार्याणामिति। लिंगोपस्यापि नामित्युर्यः संदेहप्रश्वरो वीतिलिंगस्य लोप
विकल्पो नैकाटितिकत्वहे हेतः अप्ययासं देहान्नत्वमेवोच्यते विशेषस्य पापिलोपानवकाश
न्न द्विर्वचने न वाध्य इति वैपरात्यस्यापि संभवात्तन्न च यत्ताद्विकाशः। यमांस्ततामिति प्रत्य

हार्यहणस्य द्वित्वेऽसिद्धत्वे हरतेः कृतत्वस्याभावात् । तावन्मात्रापेक्षत्वेन द्विःशेषमेवोपादेयी
नेन तावद्रूपं तापवादत्वेनान्वेवं कथं णीत्वादे द्विरुक्ताधीपनित्यलोपेनापहादन्तपूर्वकं शारोच्चीनि
लोपे विभाषानुवृत्तिरनापेक्षेति संदिग्धमाचार्यस्येत्याकूतः । अन्ये तु आचार्याणामितिवदन्तास्तस्म
ते लोपस्यापादिकत्वमसंदिग्धमविसंवादितं । तन्नैवं त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य विशेषयात्स्या
णि मते त्रिव्यंजनसंयोगाद्यावपि द्विरुक्ति निषेधो नास्तीति त्रिव्यं ते । नन्वर्यते ऽवतं भन्नामतादा
वीपद्विरुक्तिलोपयोरेकविषयोपनिपातस्तिष्ठोऽत्रिग्रहणाग्रहणयोरिव पाद्विकत्वस्या
त्वविलम्ब्य द्विर्वचनविधानेन कर्तव्यो भवतीत्याकूतः । लक्षणासंशयकारणमाह ॥ अयमिति द्विग
ता वाधित्वे संशयकारणमित्यर्थः । संदेहो भवतीति । किमस्यासत्तिरपवादश्रुतिराश्रीयत इति
संदेहः । एवं शायतिः सहयोगे तत्तीयाश्च कारस्य प्रधानत्वादनुवंधस्य च गुणभूतत्वात् । तत्रा
र्थप्रकरणादीनि विशेषसंहेतत्वकं भेदस्य एकरूपतेति । कतरस्मिन्निति । ननु कतम इति भाव्यमि
ति चेत् नानावहूनां मध्ये कतरस्यैतिभवत्येवाकिंपतन्नद्रूपत्वोपाधिप्रत्याख्यानादित्याकूतः । न हि द्वि

लोप इति। यथा घयोग्रे रजः वा यो रज इत्यस्ति तथापि तत्र दीर्घत्वसिद्धेर्नास्ति भेदः। अस्मात्
ढमाहृढमिति। तद्धि हिंसायां हृहृञ्ग घम् नोऽस्माभ्यां निष्ठायां होढ इति ढत्वं स ष स्तमो रिति धत्वे
। ढुला ढू रिति ढुत्वं ढ्रृदितो वेति विकल्पिते इत्वाघ सविभाषेति पा मिद् प्राप्ति षिद्धः। ढो ढे लोपः
तत्र ढ्रृ यो लोप इति प्राप्नोति। अस्य ढ्रृढमिति घस्वित पद्यते तत्र ढढ स्थल वलयो रिति ढ्रृहिंढं त्यो
रति ढूत्वं। न लोपे दीर्घाभाव निपातनमस्य वा हकार लोपे परस्य ढत्वं निपात्यत इति दीर्घोऽप्र
संगोपयद्भिस्तत्संभवाभिप्राये णादर्शितं द्वहलोपस्यापि निपातने द्वेत्वादीनाम सिद्धत्वाद्वस्त्र ढ
त्वाभाव इष्टमेवात्रेति रूपमिति रेफो नस्यादिति न शंकनीयः। किं त्वेनस्यापि तेऽप्रकृति प्रत्यय हलो
संयोगमाश्रित्य गुरुसंज्ञा न भवतीति तेभ्यस्येत्यादौ गुरुत्वमप्रसिद्धिः स्यति। एवं परिहृत
प्यगत इत्यत्रत्य अपि लघुपूर्वादित्यपादेशो पि भवति तथापि परिहृतोऽकनेत्यत्र गुरुसंज्ञाभा
वाद्गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् न भवति। न चैवं करूपस्त्रीत्वद्दस्यत्र स्फोतो न स्यादिति वाच्यं।
पकारस्यानचि चेति द्वित्वस्य गुरुसंज्ञार्थं विवरणकृताहर्शितत्वात्। अनेनैवाभिप्रा

येत्वाहुरदन्ते न ऋकारलोपनिपातनं प्रत्याख्यायते तत्रा निपातनादेव दीर्घाभावस्यापि सिद्धिरिति
वक्तुं शक्यं। सामर्थ्यादिति। संगतार्थत्वेनेति समर्थं तद्भावः सामर्थ्यं प्रयोजनत्वे तस्याप्रूपभावादिति स
र्थः। तद्दर्शयति पादेहीति। हि। अत्र च इत्येव वक्तव्यादिति। अत्रापि मर्थः। हलोपपदार्थं हलामल्लमभावात्परि
मिता पूर्वकार्यभाजोपि ग्रहीतव्या इत्यर्थः। नन्वेवोपि विशेषाभावादेशगणं च्छेमे वैतदित्यच परिभाषये वना
त्र। सिद्धमित्यजन्तग्रहणमपि व्यर्थमित्याह। अप्यपवेति। अत्र चोदयोत्यादिति। अत्र च श्रेवेतिवचनादेतदादेश
विधानमित्यर्थः। न च तत्राप्यपि पूर्वहठघमतेत्रस्याद्यादित्वादिभावे गुणः ठत्ववत्व हुत्वठ लोपे धुरुने धुरे
रुस्य दीर्घे ऋकारे ठलोपस्यासिद्धत्वात् उपधायाश्चेति त्वे रुर्वरे वगुरो वेदौ तिपथ्यास्यादित्येवमर्थमरण
ग्रहणं स्यादिति वेतानरेफस्य दीर्घचापरिभाषा बाध्येत। किं चात्र नीयेतिनिर्देशात् पूर्वरोवक्षस्यापि प्र
तस्येवारणग्रहणस्य हलः इत्यत्रानुवृत्तेः ईः संप्रसारणे ऋकारे दीर्घः स्यात् तापुष्च्व वरोहत्रादिप्रसिद्धे
रिति हठादिषु वृद्धठ शाब्दपाठः सोपि ज्ञापकः परे ता तुग्रहणो इहा दीर्घादि निर्देशो नोपपद्यते नहि वे
परेदिति। कलकोहेति तकर इति। पद्यायास्तितपायापि हृस्वप्रयोजकान संतीत्यर्थः। हृस्वप्रयोजकम
पिदर्शयति। गोकानौकेति उत्तरमाह। सामर्थ्यात्र वेलेति अस्य योकेपरतो हृस्वभाविनां हलाम

शास्त्रभावादेतदर्थमेव ग्रहणमेवकुर्यादित्यर्थः। तदपि गौरवान्नवक्तव्यं दीर्घग्रहणात्तत एव
तत्त्वाभावादित्याह। अथ वेति ननु कथं लयपरो हल् व्याप्तिश्च ल्लोपीनत्वेति। न होध इत्यस्यासिद्धत्वा
द्धकारः अल्पेइतिकः एवंगोपूज्यां धूपायांच तत्त्वमित्यत्र रेफः। अत्र वदन्ति। अनुमन इति योगवि
भागाद्धत्वषधादीनामसिद्धत्वाभावः। अत एव तत्र। निर्दिष्टस्यादि केचित्पिस्रच्युतिपरि
भाषायाः विशेषणत्वेनोपस्थापनान्तरे फहकारयोरन्त्याभावः। यदन्ताः परे इति। तत्र हि पदान्ताधिका
रादवसानाद्वा एवमुक्ते। कर्त्तोह र्ट इति। इदमप्युल्लम्। अत्र वायोश्चैव यथौ इति। अत्र वो प्रत्यस्य
त्वेवेति। हकारादीनां पदानामभावादित्यर्थः होढः पश्चात्तत्र सिद्धं यथा यदन्ते हकाराभावः। ननु ता
दृशा अपि हलः सन्ति मालाच हणं मालामप्याहं हं दृष्यतीति हृ हृ लिट्। क्विप् दृट् दृष्ट् साच दृष्टे च दृष्टे इ
ति। लोकवित्ति लोपे च पकाने हृ हव च यः। क्विपि दृहग्रन्थानां नासिकः प्राप्नोति। तथा च भोगो इत्यत्राभ्रा
ग्रहणस्य प्रयोजनं इन्दत्ते दृहवकरोतीत्यत्र हलि सर्वेषामितिलोपो मा भूदित्यन्तरार्थम्। अत्र हामिमि
ति। वलत्वमित्तिवलो यस्कन्नेभवतीत्यनुपदमेव वक्ष्यते। हलि सर्वेषामितिलोपे पूर्वत्रासिद्धेन
सन्धानात् परत्वात् सत्वात् निवृत्तलि निषेधात्। लोपे प्राप्ते अत्र परत्वात् हणन्निवृत्तिः। नन्वत्रे वसन्त्रेण पदान्ताः परे

श्री०
६८०

60

अणः संतीत्यत्र काल्काकर्ण्हुहर्त्त्रर्द्वा हृस्वेव भाष्ये पदांतमतस्मात्रोर्द्ध प्लुतितत्वपत । हल्ल हृस्वात्रणमणोपदांतस्य
भावोनिर्द्वीपतेतेन चहृस्वचइति प्रयोग एव नास्ति तथा च हलि सर्वेषामित्यत्रेऽनभिधानादेतेषां
प्रयोगः । ध्वितत्वइत्साद्धहरच्चत्वइति चौतान् अोन गोइति सन्नेह हृस्वकरोतीतिभाष्यकारेणकंठरवेणो
दाहरणात्तत्र वलोपाभावार्थं हलि सर्वेषामित्यत्राशाग्रहणात् वठ्ठेति प्रदर्शनात्वाच्चनासात्वं नैव ही
त्यस्य पदांतमत्ताह लोऽप्रणः अनुनासिकभावोन संतीत्यत्र तस्मात् प्रसक्तश्च हृस्वितात्पदः संत्येव
तिकैयटादिभिः व्याख्यात तत्वच्छानभिधानं भाष्यादिविरुद्धमश्लक्ष्मदेति अत्रैव सूत्रे हृस्वचूह
तिस्वपमपितरये वलिरिवितमिति पूर्वापरग्रंथापरिशीलनमपीत्यर्कं पदचंद्रिकाविवरणलो
कृत्करौतहलोपिनचरतः । पतङ्कि पित्ड कौल्दमेन स्थानिवत्त्वंतिरोलोपस्य स्थानिवत्त्वाव
निषेधादेकदेशविकृतस्यायात्संप्रसारणप्रसंगः लोपोव्योर्वलीतिलोपस्य संगच्छतेतिकैयटः ।
तदसनाट्टिलोयेसतिवकारमात्रेऽवशिष्टे हृस्वातीतन्यासप्रानुदयादेकदेशविकृतन्यायाम
वनात्संप्रसारणप्रसंग हलि सर्वेषामित्ति लोपस्य पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवद्भिर्निषेधा
न्नाभिशहलीतिविशेषणान्नभविष्यति । वल्निमित्तस्य चानाभ्यंरभोवत्स्य वार्तिकप्राचर्ह

एम
६८०

योनमभगवतानारंभस्तैवम्यापत्वा। सित्वाधानात्। आरभेपिवाधरेरलोटावाधितत्वात्। नन्वे
वमृतेदिसनेच्छहविधितिकदापि नस्यात्। नन्वेहृदृवव तेरप्रत्ययः छेद्दच्चकरोतीति भगवद्वच
नप्रामाण्यादेवोदोत्र याद्धिकत्वात्। नचैवमन्यत्रापिता दृगेवस्याद्त्रांत्यंतताभावेवन्यथा
प्यत्यंताभावस्यसावचनत्वाद्गितिवाच्यं। लस्यानुरोधेन व्यवस्थया लहृताप्रह्तेरिहत्वा
त्किंचा विडत्रनलभ्यते। तस्यछेदोविषयतयाभावायामभावात्। अन्वाभ्यो दृश्यंत इति
दृशिग्रहणमभावायामपित्तत्वमहृतेः स्यादितिवाच्यं। पूर्वसूत्रे यात्रानामेवग्रहेर्णुकत्वात्। ताद
जयिकाचरेणतच्चैवसमुच्चीयत इतिचेत्। सत्यं तत्यापिनोत्तरसूत्रेऽनुवर्तते वानुकर्षणतत्र
नानुवर्ततइति। अथ पूर्वसूत्रस्यापि छंदोविषयत्वात्तत्रानुक्तस्यापि प्रयोगानुसाराद्दृतेति
मतां अस्तु तथापिद्दृहरहसतिच्छहृतेरसनीसत्रविजलोपस्यच्छानिवत्वाद्भ्रिमितेलो
पाभावेप्यशिहलि लोपोपरिहार्यः स्यात्। नचैतादृशप्रयोगोनेष्यतेनपदाताहलोस्ता
दृत्यस्यानुनासिकभागोयोनसंतिथनतंद्भ्रारसत्तेहृविस्यादयः संत्येवेतिसंप्रमेवागीकृत
त्वान्नात्र प्राप्तश्लोपइतिचेत्। दृहसतीतिप्रयोगानुपलंभात्तवांत कप्प्रमुपलभ्य इति चेत्।

श्री० टी०

61

वकारस्यकंठत्वेरोकाभिधानात् । नहितादृशस्यापिलहस्तोनोपलंभ इति चेत् । भवतुवचेति
श्रामगामइत्यादिवद्रूपसिद्धिः । ननुश्लिष्टप्रयोगपताकयेतर्हि अशग्रहणंसमर्थितेनकथंलि
तराक्षिते गतिस्त्रियां तनीयेत्यादितराप्त्रिमित्यत्ते । किं क्षिप्याग्रूपुरिति क्षिप्यवुद्धिपरीक्षार्थं ककारेपर
तोवकारस्यलोपाभावार्थं समाहितं तेनपुनर्हकारेवकारलोपप्रसंगपरिहारायेति भगवत्तोभाष्यकार
स्याभिप्रायः । अतएववार्त्तिकप्रतीकमादायहरदत्तेनव्याख्यातं यद्विहलीतिसर्वोवाभिसूत्रो
पयोगस्तर्हि तत्रैवहल्ग्रहणेनतत्कार्तं यं किंहल्ग्रहणेनेत्याशयग्रहणेनविशेष्यतइतिप्रश्नार्थ
इत्येकव्याख्यानंतराप्रत्ययेतिद्वनत्रप्रतीकमादायप्रद्विहल्यग्रहं किंयेनमोनुस्वारइत्यत्रपुनर्हल्
ग्रहणंकर्त्तव्यं हल्मात्रेयथास्यादितिसर्वेषांवाभ्यांनञ्चामहइतिभावइत्येतव्याख्यातंयाप्यश
ग्रहणानुरोधेप्रयोजनेवक्तव्यान्तराहव्योलघुप्रयत्नइतिपूर्वं वर्णानांलिसर्वेषामित्यत्रा
घाग्रहणस्यनातीवप्रयोजनं किंत्वितराप्रत्ययमित्यत्रमासिनिर्दिश्यते स्वयमपि अशग्र
हणानुरोधेनभाष्यकारेणोत्तरसूत्रमित्यत्रभोभगोइतिसूत्रे । यद्यशग्रहणंनातीवोपयु
ज्यते । ककारहकारादेवकारस्यहलीतिलोपः कस्मान्नस्यादित्यतआह भाष्यकारवचनप्र

एम० टी०

मारपा न तथा। ह्विः प्रस्य वकारस्य न भवति। तथा ककारे हकारे वा वकारस्य लोपो पि न भवति। एवं चेनेवी
हहे वेतो तहहवीः हहें वातीति हहवाः हहवो हहवो वा अवहे हहाव् क्विप् ऊठ् भावस्तत्र एवं तत संप्रसार
ण षत्वयो श्च प्रसंगः एवं न विठ्लोपो ख्यादिरिति न भवति। लिलोपस्यछा नित्यत्वात् न प्रहांते तिनि षेधस्तनान्त
वतितत्र विधिशब्दस्य भावसाधनस्याश्रयणात् तयदां तस्मिं द्वितीयतत्र समर्थोतलोपस्य चानवपवत्वात् एवं त
स्मिन्नेव सत्रे हस्वेतेपोते वीहहकवि चनतद्धिप संप्रसारणवलोपादीनो प्रसंग इत्याद कैयट हरदत्ता
दीनामभिधानेन दालध्रुसारेन मात्रांचनिठ सहच निष्प्रयोग इति भ्रमतं यचेतवनिर्वा ककारादौ हत्वीति व
कारलोपाभावस्तत्र एवं च देवति भावनीय इत्यलमति प्रपातनाम हतम ठसरामः। अप्रसंग स्ये स्येति। पडु
र्दीसेना चपवाठ नास्त्रिक विधानोत्र वकारस्य स विष्पति। तदेवाह। ष्ठ चए वेहीति। तद्धिधावीहद्ये
त्यादि। नावकुधानेषा मेव नेर्हृशगत नत्रिवपठत्तन्पायलत्र गागृह। गासामर्थ्या त्रवाध्यतेः पूर्वेरागादि
न त्सिद्धेः कर्तव्यमिति। चतर्थीत दर्थे ति समासः पूर्वां तस्येत्वे वेसत्रिधीयगाइति तस्याप ह्रातेऽप्राप्ति
रित्याह। पदांतस्येति। पदांतस्य पदादौ सत्लोपरसमर्थः। पुनरस्मातरा तिपपा। अजर्घा इति। गधुश्र भिको
साधं धातोरेकाच इति पड्। पडो चिचेगित्ठ कसन्ध्रुर्पिरिति द्वित्वे हलादिशेषः कुहोश्चु उरत्वं गुनर्हला

दिः शेषः हस्त्रिकौच लकीतिरुगागमः लुङ् सिज्लुगादित्वाल्लुङ् इतश्चेती कारलोपः हलङ्या
ब्भ्य इति सलोपः पुगन्ते तिगुणः रपूरलंकार उगमः एकाच इति मध्यातु नगस्य घलंसस्त्वां जशोन्त इति
घस्य जस्त्वेन दः अत्वे तिरुत्वंशज र्घरर इति लोपे रो रीति पूर्वरेफलोपः रात्सस्येति नियमात्संयोगा
न्तलोपः डलोप इति दीर्घः विसर्जनीयः तत्र पदान्तत्वे पूर्वरेफस्य नास्ति इति लोपो न स्यात् तदस्ये
ति षष्ठी कश्चिद्रवपवयोगे विलस्य वनादाद्यरयनेतत्र चालोन्त्यस्येति नोपतिष्ठत इति भावः अप्र
पास्या इति गुणाभसमावहिने पूर्ववदेव सर्वं ज्ञेयं मातृणामिति नानीति दीर्घा रपरः स्यादित्यर्थः
यद्विचे तीयद्विदीर्घादेशो रपरः स्यात् हिरे फान्तत्वादन्तहेतत्वादित्वादि प्रसक्तिरेवेति धातुस्य
हलामनर्थकमेव स्यादित्यर्थः चिकीर्षतीति कृधातोः सनिग्रहगमा मितिदीर्घः ऋत इतीत्वे
कृते उपधायां चेति दीर्घत्वे रूपं धातोरग्रहणादधातोर्विषयस्य दीर्घत्वं निवर्त्तितं न तु धातोर्वि
षयं नतस्माद्यानन्त्यत्वादित्वं नप्राप्नोतीत्यर्थः ज्ञापकवाधाहा मामद्देव मिति ऋत इत्यनेनेत्य
र्थः हूवपति इहपीति एवं चैतत्साधूत्पर्य उपधायाश्चेत्सत्र कर्त्तव्यमद्य अग्रहणं लंघ्य
त्वात्सर्वमेवस्त तेनज्ञापनापालमित्यर्थः तस्मादिति उरणपर इति हकारात्तीर्णविधा

नाप्रावाङ्रेफस्य परत्वाभावेऽपि न दूतिः। तस्माद् रणग्रहणमेव ज्ञापकमिति स्थितं। अन्येतु धाऽऽ
ग्रहणमेव ज्ञापकं केवलमुत्तरार्थत्वेन चैव नात्र कर्तव्यस्यादित्याहुः। हो ऌहोतॢ प्रशास्तॄणामिति
निर्देशाल्लिङ्गात् ऌपरे णाग्रहणं परेणाहिसतिरपरो दीर्घः स्यादणग्रहणात् ऋऌ लोऽत्ति रित्यत्र ल
परत्व फल कंश क्वानेव तुं दृत्यपि केचित्। सवर्णाद् इति। सवर्णो सवर्णे सूत्रेऽस्मात् परः कुमः। प्रत्या
ऊर्ध्वं ऋ दि ति ऋकारस्य तवर्गस्थान्तराणां कृतेन तत्परस्य ग्रहणस्य ज्ञापकमित्यर्थः। तद्विदि कृतसंज्ञा दृ
न इ स्मात् त्सुरादिति जेताहृडिवडि आवीकृतत्वे ऋत्वपि ऋकारस्य स्थानिनि ऋकारे वणपथ्यासा
त् रहदीर्घा माभादित्येव मर्थ्यवादि च ग्रहणकशास्त्रे पूर्वेणानणग्रहणं तर्हि ऋकारे सवर्णग्रहणा
भावात् ऋकारस्य स्थानित्वमादेशत्वमप्रसक्तमिति तन्निवृत्त्यर्थं क्रियमाणं तद्वर्णकं स्या
त्तन तु तथापि तपरत्वमनर्थकं परेणापि ग्रहणोऽस्त्वनेन दीर्घस्य ग्रहणात् स्थानिलाभेऽपि ऋ
दित्यनेन भाव्यमानत्वाद्दीर्घस्याग्रहणात् तदुच्यते भाव्यमानत्वविशिष्टपेक्षितव्यं परत्वमन्यथाऽपू
र्वविधेयेद्दृयावचनेन प्राप्तस्यान्येन निवृत्तस्य पुनः प्रवृत्त्यसिद्धानेक्यच नस्य लाघवादित्य
वीकृतत्वमाश्रीयते तत आमीमज दित्यत्रेरराभिः ऋवर्णस्याविनाशोप्राप्तेस्तदहृपमेवाव

स्यागममप्यनुज्ञापयेत सं भवि व्यञ्जनस्वरूपस्याप्यनुज्ञाने सवर्णग्रहणो ऽसतीति स्वरूपाभ्यनुज्ञा
नार्थमेव सवर्णग्रहणं स्यात् न संनिनपरकरणो सवर्णग्रहणाभावात् स्वरूपाभ्यनुज्ञानासं
भवादपूर्वविधिरेव संपद्यत इति तपरकरणं ज्ञापकमेव। एवमराग्रहणेषु निर्दिश्यमन्त्का
रग्रहणोषु पिनिर्दिश्यमाह। पचेरणनपूर्वत्वेति। वोरिति। इकारोकारयोः स्वरूपेणानि
र्देशादन्यत्रेणग्रहणे नइणपरेरणभवेत्। तदेवोपपादयति। यत्रेति। समस्यसंधायामप्र
र्वे चत्र इति। अत्रैवनयेति नस्यहेति। अग्नेचतुर्थ्यामात्रा अधिके ऽनर्थः। तज्ज्ञापनीति। इणहेति
त्रिमात्रनिर्देशेनेष्टसिद्धौ चर्तुमात्रस्य पूर्वर्णाकारेणनालीतीयो। त्रिस्यर्द्धमात्राधिकनिर्देशे
नाचार्यो ज्ञापयतीत्यर्थः। वर्णान्तरोपन्नो वर्णान्तरस्यांशत्वं परस्वरणकारस्य संदेहापादकोऽनुपध्य
ते। नन्वस्याकारपकारादिवर्णान्तरात्र्युतरां पृथक् इति। सन्देहहेतलणकारद्वित्वानुबन्धकरणेन सवर्णकारैष
यं परिभाषा ज्ञापितेत्यर्थः। यत्रासामर्थ्यं ज्ञापकं यानभवतीति तदेयं परिभाषोऽस्याना नन्तनाभ्यांनि
र्दीनावपि-अनुपयोगात् निर्दिष्टपदार्थार्थस्युपमुक्ते इति चैतान नाभ्यामेवनिर्दिश्यपदार्थाभावा अस्य
चैयमेकान्तिकी त्येवपत्रैःस्मापेन तत्रतान्यांविनापि सदर्थेन स्यात्। तथाहि भगवतानाम्भानिर्दिश्यते

स्वयमेवेयप्रदर्शितेति यैस्तानगृह्णाति पुनः अनिरितिमा येन सा प्रत्यापिकपुरुषपवीरेय
व्याख्यातत्वहृपगुणकपनार्थमिति किं चिदस्तुप्रपञ्चमिति । अमुं ङकारेण मन्त्र भञ्जानकारस्से
वानुवंधेनेष्टसिद्धेर्न किं मकारानुवंधेनेत्याह । किं मर्थमिति । नञ्कारमकाराविति । लमेहङ्के
ष्व ह्विपिसंभवइति चेत्तन्न प्राप्नोति तस्य सलोज शाश्वती ति पदान्त त्वेसलोज प्रोतनइति । जग्ध्वन
निवृत्तेः उद्दिस्तस्य परस्य श्वस्य हूलपरत्वाभावाल्लोपस्याप्रसक्तेः । अप्रयनाद्विचेति ह्विहन्तौ इत्य
रत्वसंभवस्तथाप्यद्वि पूर्वस्य त्रस्य सलोन शरसशीति जन्त्वे सतिन स्पेवद्धिरूतौ लोपः स्यान्न
त्रस्येति न किंचिदिकष्टं । वस्त्रात्स्क । संयोगान्तलोपेनैव भाव्यं तेन न ह्विर्त्वादिप्रसंगः । तस्यादे
यवत्वादुरिति ह्विंबेत स्यरूपं भवतीति केचित् । उदाहरणांतरमाह ॥ कथं पुमइति । मका
राभावे कथमयं निर्दिश्यते सषी । नकारमकारइति । एतस्य रस्यरयपोर्न भवान्तदोषहरस्य
र्थः । उ॰ मुडागमविधानेपि पूर्वपदान्तेपयपरिहारार्थमिति । न वैवं शक्यमिति । पदान्तस्य मस्य
जस्त्वेन स्यस्य च संयोगान्तलोपेनाभावात् । अनुदेशा इति । अनुपदस्यादनुवादेनेतरकालेदे
शाः विधानं अनुदेशाः तस्यात्मनेकमात्वेन प्राप्नोतीति । सर्वेषां सर्वेआगमास्युरित्यर्थः । स

श्री०
दृ४

64

मायेनोः संवित्तिपेक्षामागमिनः संवित्तेत्र यस्मा वस्तु देशोनभवं तद्वौ तळकसे विषयाभावा
त्र प्रवृत्तिप्येते। एतदुक्तं भवति क विद्धेयमवस्याप्यलदृ लंपाश्रियते क्कु विसामायेननदत्रेष
हृपाद्विध्यर्थेतिरसूतनले सात्ल हृत्ला प्रवृत्तिः प्रपममाश्रीयते। न त्र वोदेख्यानुदेहि नाप्रमित
मेवयव्या संरवंयप्या संख्य मिस्येत्र चप्र मिति रश्ता मंनिई शागते से ख्या साम्यमाश्री यते॥
नाठ कार्यदृष्टार्थाप्रयो गगनमिति नानुपपत्तिः। एवं मकारोन्तवेधः। प्रत्यासान्तरति नाव्यो स्थि
तमिति तिन च्चमितं चं। कार्यो पयो गिनी वस्तगामा म व छेदक न पाये हि त प्रनीति हेठत्वे ना वश्य
कत्वातन च जे कारे सो वा न्यप्या सिद्धिरिति गं त वं त श्रोकरी त्या ने क चौघ य रिहा रे राग गामिनो
स्त्रीभोरभावाद्वितो रागमाभाव प्रतिपत्तौ साध्यायामति प्रसितपत्ति गोरवमाय घु त नचैव मेम
वरगूस्वरस्य प्रकार्यानुपयोगिनोरपि ग्रहणावस्तभयोरपि संग्रहः स्यादिति पाच्यांत त्रैव
पुराः हस्वादेशारस्कके दमात्रा। घिवेन गोरवा पातात् रति मित्येव न्याय्या। न वा राउ दित्स त्रह
कारेक पोः कार्यानुपयो गिनोरपि ग्रहणावस्तभयोरपि स्यादिति वाच्यं। न योर्मध्यवर्त्तित्वा
त्संग्रहस्यावर्जनीयत्वात्। तासमय्योक्त्वादि लहृणत्वात्। भगवता च व्याख्या कौशलं हि व्याणां

राम
दृ४

कथ्य स्यादित्येवारीति निर्दिशति तान्प्रत एव प्राग्गुक्तं सैषा महस्तेवो वंशास्तेवालही ष्यत इति। अत्र
पाकिक्रि निर्दिमि नीयो बाह्यमाप द्यो हर स्वच्छे स्वल्के त्वाद्हर समाम्नायो नाम नित्य समाम्नाय इति
व्यहार न्वाहर शब्दस्य प्रवृत्ति निमित्तत्व स्तव कि मित्यपर्षः अत्र चार निमित्ता दोरति न ष्व तिपवावचे
दित्यो वाइट प्रत्ययांत स्पष्ट समासः एतेन योगवशेनात्राप्ये विनाशित्वाय स्पर्या ये नित्यत्वे प्र
वृत्तिनिमित्त नित्व निर्दिशति एवं चाहर समाम्नायो नाम नित्य समाम्नाय इति फलि तो नव तितया
चा नेर विहितो व तो समाम्नाय इति नित्य पर्यायः सिद्धः शब्दः प्रयुक्तो इत्यत्र ज्ञाते रिति अत्र व्या
सोतत्स्या है ण्यादिकः सर स्वत्य यः प्रश्नेति षः षटो कः सोति कत्वे इण्णाकोरि निषत्वं अत्र ने
नाक्रुते व्या ज्ञोति विग्रं तादास्येनेति वृत्त्य स्या हर शब्दस्य व्यापकत्वं प्रवृत्ति निमित्त
नाम्नि ते व्याप्नोति विग्रं तादात्म्येनेति वृत्त्य स्या हर शब्द नित्यानां व्यापकानां वा समाम्नाय इ
ति निमित्तत्वं पूर्व त्रयपदेश्च हर समाम्नाय शब्दे न नित्यानां व्यापकानां वा समाम्नाय इ
त्यर्थ इति प्रसंगस्या द्विस्वरस्वाद्धाव तोत्वापर पर्यायम हर त्वं प्रवृत्ति निमित्त मित्याह व
तो वै इति पूर्वे सत्ये पर्व पूर्व व्याकरणे वर्णी हरणमिति वचनात् अत्र नेन प्रकारेण नित्य
व्यापकव तो लक्षणम पर्यायमहर शब्दे नोक्तं तथा च नित्यव्यापकयोरिह शास्त्रे तय

योगात्सामार्थ्येन वर्णो विशेष्यते इति नित्यव्यापकवर्णसमाम्नायो हरसमाम्नाय इत्येवम
र्थपरतया पूर्वाचार्य श्लोकस्य पादत्रयं व्याख्याय तदुक्तं नीप्रयोजनप्रसङ्गत्वेन समाम्नाय
शब्दस्यार्थमुपदेशमाह। किमर्थमिति। पदानाम् त्वाव्यापके शास्त्रे वर्णोपदेशो कार्यः
स्यादित्यर्थः। प्रयोजनमाह। वर्णज्ञानमिति। ज्ञापतेनेनेति ज्ञानं। ज्ञापके वर्णशब्दे न समा
से वर्णानां ज्ञापके शास्त्रे चतुर्दशसूत्र्यात्मके तत्रोपशास्त्रे वाचः परिमाणलक्षणात्मिकायाः
विषयः कर्मपरिमाणवर्णोयमित्यर्थः। पत्र वेति। यद्यपि सर्वलौकैर्नियमेन तस्य परिमाणम
सम्भवितव्यापि तदुपदिष्टेषु वर्णेषु क्रमविशेषावच्छिन्नेषु पदवाक्यात्मकशब्दप्रत्या
यप्रत्ययजनन द्वारा सर्वलौकिकव्यवहारांगत्वेन तेन तस्योपदिष्टवर्णपरिहारेणावा। वि
षयत्वासम्भवात्वर्णद्वारा परिमाणितस्यार्थप्रत्ययहेतुत्वे वर्णानामेव वाक्परिमाणविता
नां पदतया वाक्यतया चोपहितानां तद्धेतुत्वमित्यर्थः। तदर्थमिति। शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ
मित्यर्थः। इष्टबुद्ध्यर्थमिति। कलापघटत्ववर्णोबुध्यर्थोऽत्र वैयाकरणेयार्थश्चोपदेश इत्यर्थः।

लघ्वर्थं लाघवार्थं चेत्यर्थः ॥ अनेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थं त्वेति शापदर्कः ॥ अहह पापविफल
माह । सोपमिति । अहह राशो सम्मान्यः सान्निध्येन पाठः कृतः तन्नप्याः एव वाचो विगमो वेदितं
व्यः । तथा चोक्तं । सा वाचा मीशस्य वेदा गाथिनां त्वा त्वमेव सम्प्रकृलिनः प्यासा वर्णास्व येना मात्र कु
ति वि ज्ञेमन इति प्रसिद्धतरं चैतन्मन्त्रशास्त्रे सुप्तं वचव वर्णीनां ज्ञानं मातृकोपदेशरूपं सर्व
वाङ्मयस्य विषयः अयमेव पदस्तो यद्धि तद्गुच्छितो वाक्यत्वोपहितः फलितः पदवाक्ययोः पूर्वा
पराभावस्मारूपेण गुम्फफलत्वेम पवरितं चेद्ग्रन्थार कवदिति । अनेनानेकार्थप्रकारानस
मर्थितया लेखनं इत्यर्थः । व्यस्तराशिरिति । परिमितो पि पुष्पाश्चानेकपदवाक्यरूपशब्दब्रह्म
रूपं राशिः पुञ्ज इत्यर्थः । अस्य व्यस्तराशेर्यथाशक्त्या ज्ञानेन सर्वदा दाष्टव्यमनज्ञानतद्यज्ञानजं
न्यानुष्ठानजनितपुण्यफलमाशिः स्यात् तःपि त्रोष्मस्वर्गादि भवतीति । प्रसंसामाह । सर्वे
ति । ज्ञानपूर्वकप्रयोगफलं न यानि राशि तत्वादित्यर्थः । महीयते इति पूज्यो भवतीत्यर्थः । के
चो द्धादिषु गंगोपं ॥ ॥ श्रीमत्काश्मीरिकं दापरराजरानः श्रीशेषनारायणपंडितेन ॥ फलांशि भाष्य
स्य सर्वोपचतेकामकारयद्विग्रजनोपकृतये ॥ १ ॥ भाद्रे महदद्वप्रभाकरद्वप्रभाकरयोवल्लभः

६६

सूरिसत्तो भवद्बुधवरो नारायणाख्यात्मजौ ॥ नानाशास्त्रविचारसारचतुरै सत्कर्कपूर्णो महा
भाष्यस्याखिलगूढभावविहितो श्रीसूक्तिरत्नाकर ॥२॥ अध्याया द्यापादस्याह्निती यं पूर्ण
मा द्धिकं ॥ विचारयंतु सद सन्निर्मत्सरतया बुधाः ॥३॥ महाभाष्यमहाराजसूक्तिरत्नाक
रं बुधाः ॥ भजध्वं सांत कल्पस्य वर्द्धिं तिनार्थकं ॥४॥ श्री विक्रमादित्यराज्ये श्री संवत
१८१५ ॥ समे नाम कार्तिक वदि ७ वार आतवार के पोथी लीषा संपूर्ण ॥ ॥ सुभमस्तु ॥

ग्रंथसंख्या ११००

६६

१८२५

८२७५

१३६





एम०
६६